

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
ІНСТИТУТ ПРАКТИЧНОЇ КУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА АРТ-МЕНЕДЖМЕНТУ
КАФЕДРА МИСТЕЦТВОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня «Магістр» на тему:

«ЦЕРКОВНЕ НАЧИННЯ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ХІ - ПОЧАТКУ ХVІ СТОЛІТЬ»

Виконала:

студентка ІІ курсу ОС «магістр», групи 247-МЕ/зм
спеціальності 023 «Образотворче мистецтво,
декоративне мистецтво, реставрація»
Сафонова І.Г.

Керівник: доктор мистецтвознавства,
доцент Зосім О. Л.

Рецензент: доктор мистецтвознавства,
професор Станіславська К. І.

Допущено до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ___ від _____

Київ-2019

АНОТАЦІЯ

Сафонова І. Г. Церковне начиння Києво-Печерської Лаври XI – початку XVI століть – Магістерська робота на правах рукопису.

Магістерська робота за спеціальністю 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація». – Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Київ, 2019.

У дипломній роботі проведено дослідження церковного начиння Києво-Печерської Лаври, а саме хрестів Марка Печерника, Миколи Святоші, які займають особливе місце серед давньоруських культових старожитностей і мають виняткове сакральне значення, вивчена давня історія походження цих хрестів, приналежність до певного типу. Робота містить систему класифікації хрестів, їх датування і розвиток даної галузі художнього ремесла у XI – початку XVI століть.

Ключові слова: хрест, грецький хрест, латинський хрест, мідне лиття, хрест-складень, двостулкові хрести, хрести-мощовики (хрести-енколпіони), реліквії Києво-Печерської Лаври, іконографія.

ABSTRACT

Iryna Safonova. Church utensils of Kyiv-Pechersk Lavra XI - beginning of the XVI centuries – Master's paper on the copyrights of the manuscript.

Master's paper on specialty 023 «Fine art, decorative art, restoration» – National Academy of Culture and Arts Management, Kyiv, 2019.

The proposed Master's paper provides a study of the church utensils of the Kyiv-Pechersk Lavra, namely the crosses of Mark Pechernyk, Mykola Sviatosh, which occupy a special place among the ancient Rus religious cults and have an exceptional sacred significance. The ancient history of these crosses' origin and the belonging to a certain type have been studied. The work contains a classification system of crosses, their dating and the development of the arts industry in the XI – the beginning of the XVI centuries.

Keywords: cross, Greek cross, Latin cross, copper casting, a folding cross, a bivalve cross, Cross-power (cross-enklyptions), Relics of the Kiev-Pechersk Lavra, iconography.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СТАВРОГРАФІЯ: ІСТОРИКО-МИСТЕЦТВОЗНАВЧИЙ КОНЦЕПТ ХРЕСТА У НАРОДІВ СВІТУ ТА УКРАЇНІ.....	7
1.1. Ставрографія – наука про символіку хреста.....	7
1.2. Еволюціонування української ставрографії.....	12
1.3. Типологія хрестів.....	17
РОЗДІЛ 2. ЦЕРКОВНЕ НАЧИННЯ КИСВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ХІ – ПОЧАТКУ ХVІ СТОЛІТЬ.....	22
2.1. Церковне начиння як невід’ємна частина християнського вірування: загальна характеристика.....	22
2.2. Хрести Києво-Печерської Лаври ХІ – ХІІІ століть: прп. Марка Печерника та Луцького князя, праведного православної церкви Святослава-Миколи Святоші.....	31
2.3. Хрести ХІ – початку ХVІ століть.....	38
РОЗДІЛ 3. АТРИБУЦІЯ ХРЕСТІВ ПРП. МАРКА ПЕЧЕРНИКА ТА МИКОЛИ СВЯТОШІ.....	43
3.1. Характеристика: загальний опис та стан збереження хрестів прп. Марка Печерника та Миколи Святоші.....	43
3.2. Оптичні методи дослідження: металографічний метод, інноваційна спектроскопія хрестів прп. Марка Печерника та Миколи Святоші.....	55
ВИСНОВКИ.....	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	68
ДОДАТКИ.....	79

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обґрунтована її недостатньою вивченістю з погляду мистецтвознавства, слабкою відображенням у працях фахівців з археології, історії, ставрографії, мистецтва тощо. Дефіцит ставрографічних та історико-археологічних досліджень, брак достатньої кількості мистецтвознавчих розвідок церковного начиння (охендожене), хреста-релікварія прп. Марка Печерника та хрестів Миколи Святоші обумовили пошук, аналіз і вивчення наявних опублікованих матеріалів, які їх аналізують.

Дослідженням хрестів прп. Марка Печерника та Миколи Святоші займалися С. В. Пивоваров, О. О. Крайня, В. В. Курлов, О. О. Попельницька та інші. Отже, недостатня теоретико-практична розробленість питань ставрографії зумовили обрання теми наукового дослідження: «Церковне начиння Києво-Печерської Лаври XI – початку XVI століть».

Метою дослідження є аналіз церковного начиння Києво-Печерської Лаври XI – початку XVI століть, зокрема детальна характеристика хрестів прп. Марка Печерника та Миколи Святоші.

Завдання дослідження:

- з'ясувати джерельну базу дослідження;
- проаналізувати церковне начиння Києво-Печерської Лаври XI – початку XVI століть, зокрема хрести прп. Марка Печерника та Миколи Святоші;
- дослідити іконографію хрестів прп. Марка Печерника та Миколи Святоші;
- порівняти іконографію хрестів прп. Марка Печерника та Миколи Святоші.

Об'єкт дослідження – українське середньовічне сакральне мистецтво.

Предмет дослідження – хрести прп. Марка Печерника та Миколи Святоші як зразки церковного начиння Києво-Печерської Лаври XI – початку XVI століть.

Методи дослідження. У роботі використано теоретичні (аналіз і синтез, порівняння, класифікацію, моделювання) та емпіричні методи дослідження. За допомогою аналізу виділялися та досліджувалися окремі ознаки предметів (церковного начиння, хрестів), що дало можливість вивчити їх структуру,

виокремити суттєві риси від несуттєвих, розкрити різнобічні зв'язки досліджуваного предмета мистецтва. У результаті синтезу було сформульовано нові уявлення про предмет (церковне начиння, хрести), у якому було виділено суттєві, типові риси, уточнено і збагачено знання про нього. За допомогою метода порівняння було зафіксовано зовнішню подібність або відмінність предметів, що дало змогу виявити певні закономірності. Метод класифікації та упорядкування об'єктів вивчення на основі визначення їхньої однорідності відкрив шлях до подальшого дослідження предметів (церковного начиння, хрестів), оскільки від вибору єдиних ознак залежить продуктивність класифікації. Емпіричний рівень дослідження передбачав вивчення церковного начиння, хрестів; накопичення певного матеріалу, фіксацію і узагальнення. Візуальне вивчення, технологічний аналіз та стилістичний аналіз пам'ятки культури – це основа аргументованого експертного висновку, який було дотримано у роботі.

Наукова новизна полягає в тому, що уперше було здійснено аналіз хрестів прп. Марка Печерника та Миколи Святоші як зразків церковного начиння Києво-Печерської Лаври XI – початку XVI століття. На підставі аналізу було виділено їх стилістичні особливості, які характерні для кожного з хрестів.

Практична значимість дослідження полягає в тому, що робота може бути використана фахівцями ставрографічних, історичних, археологічних спеціальностей, які вивчають хрести XI – початку XVI століть, а також стати ваговою базою для подальших науково-теоретичних та прикладних розробок, а також у підготовці експертних висновків.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження оприлюднені автором на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: «П'яті Платонівські читання» (Київ, 25 листопада 2017 р.); «Культурно-мистецьке середовище: творчість та технології» (Київ, 12 квітня 2018 р.).

Публікації.

1. Сафонова І. Г. Церква Спаса на Берестові – найдавніша унікальна пам'ятка Київської доби // П'яті Платонівські читання. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. Київ: Видав. Людмила, 2018. С. 25–29.

2. Сафонова І. Г. Теоретичне обґрунтування ісихазму як містично-аскетичної течії (твори Григорія Синаїта, Миколи Кавасили, Григорія Палами) // Мистецтвознавчі записки. Київ: Міленіум, 2018. №34. С. 177–187.

Структура магістерської роботи та обсяг. Робота складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку використаних джерел (131 джерело), додатків, що включає список ілюстрацій (30 позицій). Загальний обсяг роботи становить 98 сторінок, з них основного тексту – 67 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАВРОГРАФІЯ: ІСТОРИКО-МИСТЕЦТВОЗНАВЧИЙ КОНЦЕПТ ХРЕСТА У НАРОДІВ СВІТУ ТА УКРАЇНИ

1.1. Ставрографія - наука про символіку хреста

Ставрографія (у перекл. з грец. «stavros» – означає хрест, дерево та «grapho» – писати) – нова історико-мистецька наука, яка досліджує історію та іконографію Хреста (крижа) – найголовнішого сакрального-лапідарного знаку християнства, а також це наука з вивчення натільних хрестів і хрестів-релікваріїв (крижів-релікваріїв). Цей термін був введений в науковий світ у 1917 році професором Московської духовної академії, вченим-археологом, доктором теології О. Голубцовим.

Першооснови ставрографії як учення були закладені ще у першій половині XIX ст. роботами вчених і священнослужителів. Вагомий внесок у становлення ставрографії зробили такі особистості як: архімандрит, духовний письменник та історик Макарій (Миролубов); український богослов та історик, заслужений ординарний професор Київської духовної академії, доктор богослов'я І. Малишевський; професор Петербурзького університету, палеограф, історик античного мистецтва І. Шляпкін; професор Московської духовної академії, академік АН СРСР М. Покровський; археолог, почесний член Петербургської Академії наук О. Уваров; славісти-філологи І. Пальмов та М. Сперанський; святий Російської Православної Церкви, чудотворець Іоанн Кронштадський; українські меценати, збирачі стародавностей – подружжя Б. і В. Ханенки [82] та багато інших мистецтвознавців, істориків, учених і колекціонерів. [67, с. 11-12].

Як істинна історико-мистецтвознавча наука сформувалася ставрографія на початку XX століття і розвивалася надалі у трьох напрямках: історичному: народознавство, церковна археологія, епіграфіка, джерелознавство; богословському - дослідженні релігійних свідчень джерел про Животворчий Хрест, переказів про побачені та чудотворні хрести і їх зображення на іконах,

мозаїках, фресках, тканинах, будівлях тощо; а також – у мистецтвознавчому: іконографія, історія мистецтва тощо.

Велика Жовтнева революція 1917 року та її результати: відокремлення церкви від держави та антирелігійна агітація – кардинально різко змінили загальний стан ставрографії: із стопроцентної науки вона трансформувалася у описове мистецтвознавство та захоплення об'єктами давніх епох. Наукові розвідки майже припинилися у даній галузі, церковні книги вилучалися з бібліотек, публікації про хрести заборонялися. У той час статті ставрографічної тематики через це були доволі рідкісними, з'являлися праці, у яких хрести (крижі) християн трактувалися як предмети дохристиянської або позахристиянської доби.

Занепад розвитку ставрографії завершився у Радянському Союзі лише у другій половині ХХ століття, коли статті науковців стали активно з'являтися: мистецтвознавців, істориків, археологів і етнографів стосовно різноманітних ставрографічних концепцій.

Нині відбувається процес повернення статусу дисципліни, ставрографія як наука розвивається потужними темпами. Ґрунтовний внесок у цьому напрямку зробили такі науковці: А. Пєскова, В. Молодін, Г. Корзухіна. Заслужують на увагу наукові дослідження Е. Винокурової, С. Гнутової, Т. Ніколаєвої, В. Пуцка, Ю. Федорова.

У 2002 році створено слов'янський «Православно-ставрографічний Центр» – громадську міжрегіональну організацію, яка сприяє відновленню і піднесенню ставрографії. Як зазначає керівник Центру С. Гнутова, його магістральним напрямом є прославлення Господнього Хреста за допомогою збирання образів хреста і свідчень про них. Ставрографічний Центр виконує кілька функцій:

1) ознайомчу, котра спрямована на поновлення зв'язків світської і духовної культур;

2) накопичувальну (акумулятивна), яка пов'язана із збиранням і збереженням взірців хрестів та інформації про них.

Фахівці Центру виконують розгляд регіональних особливостей хрестів, ведуть роботи зі створення системного підґрунтя даних за їх видами і типами (від

натільних до надголівних), [19]. Надається консультативна допомога, створено цикл лекцій із ставрографії для закладів освіти, проводяться конференції та семінари, друкуються фахові видання («Ставрографічний збірник»). Крім статей сучасних науковців у збірниках друкують маловідомі актуальні праці дослідників кінця XIX – першої половини XX століть.

Окремим різновидом досліджень із ставрографії є об'ємні хрести, які використовуються під час церковної служби: напрестольні, виносні та ін.; хрести, котрі носили на грудях: натільні й наперсні.

Ставрографія широко застосовує різноманітні наукові методи досліджень з археології, історії, джерелознавства, етнографії, епіграфіки, металознавства, палеографії та ін. Мистецтвознавчий концепт ставрографії досліджує аспект художнього стилю, особливостей іконографії різних типів христів.

На території нинішньої України особливим є Крим, де християнство і натільні хрести з'явилися ще в V- VI століттях, через вплив Візантії. На інших землях України - майже на п'ятсот років пізніше, у добу Київської Русі.

Натільний хрест - це ознака належності до християнства. На хресті був розіп'ятий Ісус Христос. І це є символ віри для християн, але довго носіння натільного хреста обов'язковим не було. В Україні лише на початку XVII століття прийняли обов'язковим носіння хреста, на вимогу патріарха Філарета. Також не існувало і якихось суворих законів щодо конфігурації та оздоби хреста. Але хрести (крижі) інколи розкривають фантастичні епізоди нашої історії.

Не дозволено було хоронити за візантійським законом з натільними хрестами. (1. Рис. 5) Найчастіше, їх передавали у спадок - від матері до доньки, від батька до сина. Того у могилах христів - одиниці, найчастіше їх знаходять на території поселень в культурному шарі. Хрестики втрачали просто - пошкодився чи обірвався шнур, на котрому носили ще й ладанку, іконку, слізник (маленьку пляшечку зі слізьми образів «плачущих»).

Хрести були різнотипними, наприклад, це хрести-мощовики. (1. Рис. 8) Носили їх поверх одягу – як правило, заможні люди, щоб себе вберегти від зурочення або нечистої сили. Відкривалася кришечка у ньому, під котрою

зберігалася частка святих мощей у заглибленні. Ще існували наперсні або нагрудні хрести, які носили духівники.(1. Рис. 6)

У період зародження християнства зображення хреста (крижа) мало для людства два значення. Перше - хрест, як найдавніший космічний символ, що був об'єктом шанування у багатьох народів, і друге - це знаряддя ганебної страти найнижчих людей.

Стародавній символізм хреста, відомий людям з дохристиянського періоду, був широко використаний Церквою для подібної передачі християнського вчення, тому зупинимося на ньому трохи докладніше.

Відображення хреста (крижа) є всюди з найдавніших епох. Хрест у квадраті, знак землі і стабільності, втілює чотири напрями Всесвіту або чотири області світу. Хрест у колі означає сонце, вогонь. Хрест – центр Макрокосмосу, космічна вісь, космічне Древо, яке реалізовує зв'язок Неба із Землею. У хресті започаткований природний дуалізм і єдність антитез.

Вертикальна лінія - духовна, небесна, активна, чоловіча. Горизонтальна - це раціональна, земна, пасивна, жіноча. У багатьох народів він був одночасно символом і життя, і смерті. З хрестом неподільно пов'язано і вагомість розп'яття як жертви спасителя, Бога або Боголюдини. Це належить в основному до культур, пов'язаних з поклонінням сонцю, як Богу або Божественної іпостасі.

Величне денне світило щоденно вмирає, зникаючи на небі, але кожного разу переможно підіймається із зимової гробниці.

Монограми імені Христа і приховані хрести. Друге значення хреста, де він являється знаряддям безчесної страти, превалювало в перші століття християнства і отіняло архаїчний символізм хреста. Тому, звертаючись до християнської віри язичники або іудеї, протягом перших трьох століть хрест, а саме Розп'яття, ніколи не зображувалися відкрито. Його роль виконували приховані хрести: монограми імені Христа і різні символи, що відображають християнське вчення.

Хрест (криж) - це символ християнства, прототипом якого, як стверджують, є дерев'яний модус для видобування вогню – це дві схрещені палиці; один з

найархаїчніших людських знаків. Криж нерідко являв собою символ життя та сонця (коло) і зображувався на статуєтках чи металевих речах, на днищах, стінках чи накривках глиняного начиння.

Як знак сонця, бога Осіріса, його боготворили сирійці з плином часу. В Єгипті символ хреста у вигляді літери «Т» значив ключ життя. Зазначений у пам'ятках шумерійських та хетських народів, як потойбічне значення чотирьох сторін світу; на ризах їхнього Бога був зображений хрест. Як прикрасу носив всякчас на грудях криж головний жрець Мемфісу. Використовувалися під час культу Мітри зіркові знаки хреста, як символ Бога Сонця.

Також не були позбавлені цього зображення грецька і римська релігії: так, наприклад, нерідко спостерігаємо знак хреста, викарбований у образах Богів: Діоніса, Аполлона, Деметри. [17].

У Римі весталки на шиї носили крижа. Він був розповсюджений і на грошах єгипетських та римських (на монетах єгипетських Мітрідатів та Птолемеїв була монограма хреста, поєднання «Р у Х»,) чи на грецьких, де сполучення літер «Х та Р» значило метал. У Греції та Римі ще задовго до Костянтина Великого крижі були у вигляді прикрас на зброї і прапорах військових.

З Карфагену та Риму, Асирії до Вавилону, Мідії хрест було донесено, як знаряддя смерті. Як символ спасіння, у євреїв хрест спершу був започаткований Мойсеєм, а як кшталт припинення життя та кари був впроваджений вже братами Маккавеями.

Як уособлення смерті, хрести (крижі) були різної форми і способу виготовлення, а саме - втикані або збиті грецької чи латинської типологізації. Під Хрестом, на котрому зображено розіп'ятого Ісуса Христа, зазвичай, відтворювали Адама, який з'являється з-під землі, чи Адамову голову і яблуко у його роті, або чашу, до якої ллється через гріхи людства Кров Христа.

Буває ще криж суто умовного характеру, окрім матеріального хреста, і має містично-духовне значення. Так, наприклад, страждання та смерть Ісуса Христа називається Господнім Хрестом.

Через те, що на ньому був розіп'ятий Христос християни шанують його. Криж викарбований у церкві: на дахах будівель; на Престолах, Вівтарі; його носять на грудях, на священному одязі; на коронах наших князів, монархів; малюють на стелях, одвірках, огорожах, на землі тощо. Ставлять Хрести також на перехрестях, при шляхах, на площинах, у горах.

Традиція чи культ встановлювати хрести на дорогах, могилах, на краю села або усередині - в Україні був надзвичайно розповсюджений і дійшов до сьогодення, бо український народ у своїх звичаях і релігіях є глибоко віруючим та консервативним. Для захисту поселення і мандрівників від усього злого ставилися придорожні хрести богобоязливим український народом чи на знак вдячності за Боже чатування від тогочасного лиха і мають назву «фігура». Таким хрестам надавалося надзвичайно багато чудотворної сили.

Наші праотці з введенням християнства стали ставити хрести і на могилах, спершу - дерев'яні, пізніше - у XIV-XVII ст. – кам'яні. На умовних курганах хрести лишаються складовим елементом нашого духовного спадку і є цінними об'єктами сакрально-лапідарного мистецтва, а для науковців-дослідників – невід'ємною часткою всеукраїнської ставрології.

1.2. Еволюціонування української ставрографії

Зацікавленість до збирання, опис та збереження хрестів в Україні з'явився ще у другій половині XIX століття. Визначальний внесок у еволюцію української ставрографії трансформували не тільки археологи, історики, мистецтвознавці, збирачі українських старожитностей, а й викладачі духовних навчальних закладів. На археологічних з'їздах 1869 (I), 1874 (III), 1899 (XI) р. р. проблема належного збереження культурно-мистецьких цінностей аналізувалася багатоаспектно. На I з'їзді (м. Москва) розглядалося питання викладання християнської церковної археології у духових і світських навчальних закладах та наголошувалося на залученні випускників цих інституцій у збереженні й досліджуванні вітчизняних історичних об'єктів культурної спадщини. Під час I та XI з'їздів із археології були

організовані виставки предметів давнини із приватних колекцій, трендом були представлені хрести, які були знайдені у Києві та інших місцевостях України.

Наприкінці XIX – на початку XX століть археологічні розкопки у Середньому Подніпров'ї дозволили зібрати значну кількість виробів дрібної культової пластики з металу і каменю, серед яких виокремлювалися: хрестикокопії, натільні хрестики, різноманітні підвіски, іконки. Однак, недосконалі методи проведення археологічних досліджень, а саме відсутність записів про розкопки, призвели до незнання обставин виявлення важливих історико-культурних пам'яток. Крім того багато архаїчних хрестів були знахідками так званих «чорних археологів», котрі розкопували пам'ятки археології, наприклад Княжу Гору. Але зважаючи на ці обставини, ставрографічні зібрання, знайдені у другій половині XIX – першій половині XX століть являють вагомому наукову цінність. У цей період вийшли друком деталізовані ілюстровані каталоги колекцій, у яких подано хрести різних епох: «Сборник снимков с предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках» (1890–1891 р. р.), «Каталог украинских древностей коллекции В. Тарновского» (1898 р.), «Древности русские: кресты и образки. Собрание Б.И. и В.Н. Ханенко» (1899-1900 р. р.), «Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской духовной академии» (1912-1915 р. р.).

Артефакти з цих зібрань відтворені у фотографічних таблицях, подані анотації із зазначенням місця виявлення чи придбання, датування, відомості про іконографічні особливості написів. Значення цих довідкових видань – фундаментальне, архіважливе для атрибуції експонатів сучасних музейних колекцій, але не з усіма аргументаціями авторів збірників можна погодитися з позицій сучасного мистецтвознавства.

Зацікавленість тогочасних науковців (археологів та мистецтвознавців) концентрувалася на різноманітних хрестах, виготовлених із відмінних матеріалів у різні історичні віки.

В Україні за радянської епохи стан ставрографії не досить відрізнявся від всенародного. Істинним винятком є Західна Україна, котра до 1939 р.

знаходилася поза кордонами юрисдикції СРСР, завдяки чому наприкінці 1930-х рр. у Львові була надрукована важлива деталізована праця В. Свенціцької «Різьблені ручні хрести XVII–XIX ст.» [67].

Відновлення ставрографії в Україні почалося у другій половині 1990-х рр. Першим дослідженням була робота 1999 р. вчених І. Фоменко та Г. Шамрай, у якій вони зробили аналіз малої церковної пластики із музейних фондів [81]. Було детально описано різні категорії культових виробів, які дозволяли зробити висновки про багатство фондів музейних закладів. Стаття є блискучим зразком якраз мистецтвознавчого концепту дослідження зі ставрографії, який притаманний великій кількості праць, присвячених колекціям музеїв. [81, 96]

У радянські часи, в умовах атеїзму, ставлення офіційної науки до ставрографії змінилося: хрести ґрунтовно не досліджувалися, тільки зазначалося про їх знайдення, хоча на Західній Україні ставрографічні дослідження не припинялися до 1930 р. (праці О. Цинкаловського та Г. Колшуняк).

Початок 2000-х р. р. на Дніпропетровщині відзначився підйомом досліджень із ставрографії, пов'язаних із археологічною діяльністю на території Самар–Богородицької цитаделі (рентраншмента) [17, 14]. Розкопки, котрі проводилися у 2001–2003 р. р. під керуванням археологів Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара З. Маріної і В. Ромашки, а також дослідження В. Шалобудова [17, с. 162–163] презентували величезні знахідки натільних хрестів, які почав досліджувати В. Векленко [17, с. 197–198, с. 200, 206], тому у другій половині 2010 р. була надрукована перша в Україні вичерпна синтезуюча праця про археологічні знахідки важливого атрибуту, який символізує розп'яття Христа. Ставрографічний матеріал з вищезазначеного демонструє припущення відносно українського походження архетипу «барочних» хрестів (старовірських або «тік») [16] та виокремлення виняткового різновиду натільних хрестів – запорізьких [16].

Відтак (2002–2003 рр.) у Дніпропетровському регіоні провели розвідки надмогильних кам'яних хрестів [77, 58, 61]. Криворізький вчений В. Тітов [77] і науковий співробітник Дніпровського національного Історичного музею ім. Д. І. Яворницького О. Старік [72] подовжили опрацювання цієї ставрографічного

різновиду, введеного І. Сапожніковим [65]. Отож, на жаль, це спрямування праці не отримало наступного процесу росту.

У 2009 р. В. Шалобудов видав частку комплексу натільних хрестів, які були знайдені упродовж польового сезону на території Самар–Богородицької цитаделі [86]. Велика кількість введених до наукового обігу знахідок розтлумачено відмінно, адже автор застосовував напрацювання В. Векленка. [20]

У 2010 р. була надрукована синтезуюча праця Н. Степаненко, котра присвячена срібним нагрудним хрестам із колекції Дніпровського національного Історичного музею ім. Д. І. Яворницького [74]. Винахідниця включила до обігу науки понад 20 типів натільних і наперсних хрестів XVII–XIX ст.

У 2010–2013 р. р. дніпропетровським практиком В. Векленком разом з іншими науковцями було збагачено пласт аналітики ставрографічних матеріалів. Так до наукового світу введені більше 500 натільних хрестів у складі двох комплексів (з Поділля (15) та Харківщини (16)).

У 2012 р. науковці Дніпровського національного Історичного музею ім. Д. І. Яворницького: Н. Степаненко, М. Тихонова, спільно з В. Векленком, опублікували рідкісний комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань», який був зібраний Д. Яворницьким, і нині перебуває у фондах цього музею [73]. Адже саме різаний хрестик із даного комплексу призначався для визначення виду запорозьких натільних хрестів, стаття інших знахідок розкрила незнайомі донині сторінки ставрографії запорозького козацтва. Хрест кілеподібний викликає рідкісну зацікавленість серед культових предметів.

Підсумовуючи еволюцію досліджень із ставрографії, потрібно наголосити на відкритті першого в Україні Музею Хреста, котре відбулося 13 жовтня 2013 р. [76]. Більше ніж 2000 витворів дрібної культової пластики з 15-ти областей України всеохоплююче представляють розвиток і динаміку змін у натільних хрестах протягом XV–XIX століть.

Саме дослідник В. Векленко заснував комбінований етнографічний підхід у вивченні хрестів (крижів), коли натільний хрест досліджується не тільки в історичному аспекті, а й у світлі етноархеологічних звичаїв регіону.

На сучасному етапі в Україні ставрографія знаходиться у періоді ренесансу після довготривалого ігнорування офіційною наукою. Заслужують на увагу дослідження науковців: Є. Архипової, В. Зоценка, Р. Орлової, В. Павлової, Л. Строкової, С. Пивоварова.

До ілюстровано-анотованого каталогу Інституту історії матеріальної культури «Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X – XIII в. в.» (м. Санкт-Петербург, 2003 р.), який уніфікувала ставрограф А. Пескова, увійшло дуже багато досліджень українських науковців. Цей каталог став квінтесенцією сучасної української ставрографії, бо до нього було включено понад 1600 експонатів із музеїв Києва, Чернігова, Москви, Санкт-Петербурга та Західної Європи, фондів археологічних експедицій, а також приватних колекцій. Більшість представлених предметів було вперше представлено у каталозі. На даний момент це - найповніше видання хрестів-енколпіонів давнього походження, знайдених у Східній Європі. У першій його частині суттєво виокремлюється стаття мистецтвознавця Г. Корзухіної «Памятники домонгольского медного литья» (1949 р.), у якій не тільки подана класифікація хрестів-енколпіонів, з'ясовано давньоруське виникнення частки таких хрестів, а й визначено котрі хрести є візантійськими. Атрибуцію багатьох об'єктів каталогу зробили такі українські науковці: О. Бондаренко, О. Данилишин, Є. Архипова, М. Єльников, , В. Павлова, Б. Прищепа, С. Пивоваров, М. Піцишин, С. Рижов, Л. Строкова, М. Ягодинська, Т. Яшаєва, О. Чайка.

Окремою направленістю української ставрографічної науки є вивчення кам'яних і дерев'яних надмогильних хрестів – пам'яток сакрально-лапідарного мистецтва. Детально розглянули та проаналізували ці пам'ятки дослідники –Т. Березовська, О. Дехтярчук, Р. Забашта, В. Кузенко, В. Малина, Р. Одрехівський, І. Сапожников, М. Станкевич, Д. Телегін, Л. Хом'як, Р. Шувалов та інші.

В Україні ставрографічні розвідки ведуться у двох спрямуваннях: історичному та мистецтвознавчому – вивчені хрести від античності до новітніх віків (I – XX століття): релікварії, наперсні, придорожні; проаналізовано

монументальні кам'яні та дерев'яні надгробки та культові предмети з дорогоцінних матеріалів, дерева, каміння.

Є необхідність створення концептуального базису розвитку науки, поширення ідей у наукових колах, уніфікації ставрографічного термінологічного апарату, систематизації різних типів хрестів, їх ознак, розробки системи ставрографічної оцінки хрестів із позицій мистецтвознавчих вчень. Таким чином, все це спростить працю дослідників, які вивчають пам'ятки давноминулих часів.

Архіважливими завданнями української ставрографії є виявлення, науковий опис, класифікація та включення до наукових джерел (створення базисів даних, публікація ілюстрованих каталогів тощо) зразків хрестів, а також популяризування ставрографії як часткового розділу історичної науки. Питання ставрографії мають широко розглядатися на фахових інтернет-сайтах, які б представляли колекції як державних музеїв, так і приватних. Такі сайти могли б допомогти не тільки одноосібним збирачам, а й практикам, котрі займаються атрибуцією артефактів сивої архаїки.

1.3. Типологія хрестів

Який тип хреста (крижа) є правильним? Чи може хрест бути прикрасою? Щоб відповісти на ці запитання, варто звернутися до історії хреста.

Головний символ християнства має велике число різновидів.

Косий, або в більш пізньому найменуванні, Андріївський хрест, являє початкову букву імені Христос у її найпростішому графічному зображенні і є основою для подальших більш складніших монограм.

Грецький або квадратний хрест. Чотирикутний форма з рівними балками. Такого типу хрести існували в багатьох дохристиянських культурах і були в першу чергу використані Церквою для вираження ідеї християнського перетворення світу.

Латинський хрест. Чотирикутний хрест, у якого вертикальна балка довше горизонтальної. Ця форма більшою мірою висловлює Розп'яття як рятівну Жертву

Христа. За домінуючими в Церкві переказами, хрест, на якому помер Спаситель, був чотирикутний. Він і стає символом християнства, як в грецькому, так і в латинській варіантах. Відзначимо, що прийняті в церковній археологічній науці назви грецький та латинський хрест, не говорять про його приналежність, а лише визначають його пропорції.

З давніх часів був звичай - носити хрест на своєму тілі (тільник). У Київській Русі з домонгольського періоду відомі хрести-тільники невеликого розміру, призначені для носіння під одягом; наперсні хрести; хрести-енколпіони, які містять частинки святих мощей; хрести на престольні, за престольні, виносні та ін.

В археологічних розкопках знайдено велику кількість чотирикінцевих хрестів-тільників XI-XII ст., виготовлених з металу або каменю, зокрема, бурштину. Їх форми різноманітні. Крім найпростіших, зустрічаються хрестики із закругленими, розширеними, ромбічними, трьохлопасними кінцями, з додатковими перехрестям на кінцях, з круглим, квадратним або ромбічним середохрестям, а також хрестики типу процвілого хреста з вихідними завитками.

У Київську Русь традиція хрестів-тільників прийшла з Візантії, де техніка виготовлення натільних хрестів із золотих, срібних і бронзових пластин отримала широке розповсюдження ще в ранньохристиянську добу. У слов'янських землях, наприклад на території Македонії, в Скоп'є, знаходять хрести VI ст., виконані шляхом вирубування з металевієї пластини, рівнокінцеві і розширені на кінцях, прикрашені глазковим орнаментом і пробиті у двох місцях - вгорі і внизу. Незвичайне їх призначення: вони були додатками до бронзовим паличок, які служили, ймовірно, у якості ручок для письма на табличках. [78]

У ранньовізантійських могильниках знаходять натільні золоті і срібні хрести без зображень з гладкими трубчастими або гранованими (іноді восьмигранними) порожніми лініями, що розширюються від центру, і часто мають у середохресті вставку-кабошон із смальти, пасти або напівдорогоцінного каменю (дорогоцінне каміння 2-ї групи), вони датуються VI ст.

Технологія виготовлення подібного типу хрестів дуже схожа з технікою виготовлення хреста Костянтина Великого. Такі хрести виготовлялися з тонких пластин золота або срібла шляхом вирізання по формі, кування і кріплення однієї деталі до іншої. Аналогічні хрести знаходять в основному на східних територіях Візантійської імперії між Туреччиною і Кіпром. [9]

У IV ст. зображення хреста заповнили храми і житла, ними прикрашали предмети домашнього вжитку та військові убори, предмети сакральні і навіть побутові, на підтвердження цього св. Іоанн Златоуст писав: «...хрест знаходиться всюди у славі: на будинках, на площі, на самоті, на дорогах, у горах, на пагорбах, на рівнинах, на морі, на корабельних щоглах, на островах, на ложах, на одязі, на зброї, на бенкетах, на посуді срібному та золотому, на дорогоцінному камінні, на настінний живописі...так усюди все оплює цей дивовижний дар». [66] Без сумніву, св. Іоанн Златоуст говорить про чотирикінцевий хрест, про найпростішу форму хреста, бо інші види хреста тоді ще не були відомі.

Але з розвитком християнської культури урізноманітілися і форми хреста. Поряд з грецьким (рівнокінцевим) з'явилися хрести: латинський (з подовженим нижнім кінцем), андріївський (х-образний), шести- і восьмикінцевий, процвівший тощо.

У Київську Русь хрест прийшов з прийняттям християнства і став, перш за все, предметом особистого благочестя. Хрест-тільник надягали на шию під час хрещення і він залишався з віруючим до кінця життя.

Виробництво міднолитих чотирикінцевих натільних хрестів відомо у Давньоруській державі з XII ст., екстраординарний розвиток воно отримало в Києві. На литих тільниках зустрічаються різні зображення – Голгофський хрест, Розп'яття, Спас Нерукотворний, св. арх. Михайло, святі Миколай Чудотворець, Микита мученик та ін.

У XVII-XVIII ст. були поширені процвівші хрести з подовженим вертикальною лінією. Тільники нерідко прикрашалися емаллю.

У Давній Русі був популярний так званий Корсунський хрест, названий так за первісним місцем виготовлення - Корсуні (Херсонеса). Це невеликий кам'яний

хрестик зі срібною оправою країв, які з'єднувалися між собою дротом, який нагадує ланцюжок. Оправа нерідко прикрашалася сканью, накладними розетками, перлами, дорогоцінним камінням; у центрі хреста містилася накладка з розп'яттям. У сучасній музейній практиці «корсунчиками» називаються також маленькі рівнокінцеві кам'яні (іноді кістяні, скляні, але не литі) хрести без оправи. Корсунський хрести побутували у Київській Русі аж до XVII ст. Наперсні мощовики-енколпіони з'явилися у Візантії не пізніше IV ст. і спочатку мали форму скриньки-ковчега. У Давньоруській державі вони були відомі вже в домонгольський період. Зазвичай, це міднолиті двоскладові хрести-енколпіони, але зустрічалися також і зроблені з дорогоцінних металів. Вони орієнтувалися на константинопольські зразки і прикрашалися лицьовими зображеннями (у центрі лицьової стулки зазвичай містилося розп'яття), виконаними у техніці литва, різьблення, карбування, черні або емалі. Форми енколпіонів досить різноманітні: деякі хрести мають на кінцях круглі диски-клейма, іноді краї хреста розширюються або отримують трьохлопасне завершення, у XIV-XVI ст. хрест-мощовик часто набував конфігурації квадрифоля.

Починаючи з XV ст. енколпіони витісняються пласкими двосторонніми хрестами, а потім і односторонніми хрестами типу наперсних. Великі наперсні хрести-мощовики у XVII-XVIII ст. носили монахи. Хрести наперсні, вгорі з вушком для шнура, за основним своїм призначенню служать знаком священного сану; їх носять священнослужителі поверх одягу. Архіерейські і архімандритні хрести виготовляли із золота і срібла, з дорогоцінним камінням і емалевими вставками, з XVIII ст. їх верх виконували у формі корони.

Види хреста як культового знаку:

- 1) живописні (на фресках, іконах, мозаїках);
- 2) графічні (графіті, різьблення на дереві, камені, металі тощо);
- 3) об'ємні (з металу, шкіри, дерева, каменю, кістки, бурштину, перламутру тощо).

Однією з якнайбільших в Україні є колекція металевих хрестів VI – XX століть у Національному музеї історії України (м. Київ). Багато хрестів-

релікваріїв зберігається у національних історико-культурних заповідниках: «Києво-Печерському», «Софії Київській», «Херсонесі Таврійському», Музеї мистецтв Богдана та Варвари Ханенків, Музеї історії міста Києва, Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського, музеях Львова, Рівного, Чернівців, Дніпра, Запоріжжя, Нікополя, Берестечка, Ялти, Керчі та ін., у фондах Інституту археології Національної академії наук України, археологічних центрах при закладах вищої освіти: Львівському, Чернівецькому, Дніпровському національних університетах.

Зібрання дерев'яних хрестів зберігається у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику, Національному музеї історії України, Музеї давньої української культури у Львові.

Потрібно зазначити, що чимала кількість ставрографічних пам'яток походженням з України знаходяться за її межами: музеях Ватикану, Британському музеї (м. Лондон), Метрополітені-музеї (м. Нью-Йорк), Державному ермітажі (м. Санкт-Петербург), Державному історичному музеї (м. Москва) та ін.

Багато експонатів перебувають у приватних колекціях, їх немає у загальнодоступних каталогах, тому про наявність важко стверджувати. Винятком є колекції мецената С. Платонова, а також подружжя Ігоря та Оксани Гринівих (2007- 2008 р. р. - Музей мистецтв Богдана та Варвари Ханенків).

Таким чином, розглянута еволюція хреста у вітчизняних та зарубіжних ставрографічних традиціях на прикладі лише деяких його різновидів дає нам можливість доторкнутися до зовнішнього боку ставрографічної традиції і частково проаналізувати типологізм хреста.

РОЗДІЛ 2

ЦЕРКОВНЕ НАЧИННЯ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

XI – ПОЧАТКУ XVI СТОЛІТЬ

2.1. Церковне начиння як невід’ємна частина християнського вірування: загальна характеристика

Незважаючи на все різноманіття форм і архітектурних стилів, які використовуються під час будівництва храмів, внутрішній устрій православного храму завжди наслідував певний канон, котрий був у Візантії приблизно до початку другого тисячоліття і не зазнав істотних змін.

Традиційний православний храм розділений на три частини: вівтар, середню частину (власне храм) і притвор - нартекс.

У давніх храмах притвор був місцем, де під час богослужіння молилися відлучені та еретики, які розкаялися, - ті, хто не причащався за Євхаристією. За Статутом Православної Церкви, у притворі належить здійснювати деякі частини богослужіння, зокрема Літію за всеношною. Панахиди (короткі заупокійні богослужіння) теж повинні відбуватися у притворі, хоча на практиці їх найчастіше роблять в одному з бічних прибудов храму.

У багатьох сучасних храмах притвор або зовсім відсутній, або повністю зливається з центральною частиною храму. Це пов'язано з тим, що функціональне значення притвору давно втрачено.

Центральна частина храму являє собою місце, де під час богослужіння знаходяться миряни. У давнину в центрі храму відбувалася літургія проклятих; там же виголошувалися проповіді, єпископ читав молитви над відлученими і вірними, а також хворими і юродивими; там же диякон виголошував ектенію (сукупність молитов із зверненням до Бога). По суті, саме центральна частина храму була місцем, де в основному відбувалося богослужіння; лише власне Євхаристія (Святе Причастя) відбувалася біля вівтаря. Згодом більшість

церковних служб було перенесено до вівтаря, проте деякі частини богослужіння все ще відбуваються у середині храму.

У давніших храмах в середині розміщувалася кафедра (називалася «амвоном»), з якої читали Святе Письмо і виголошували проповіді. Сьогодні така кафедра є тільки в кафедральних соборах.

Як правило, в центрі храму на аналої (підставці) лежить ікона храмового святого або святого чи події, що святкується у цей день. Перед аналоєм стоїть свічник (такі свічники ставляться і перед іншими іконами, які лежать на аналоях або висять на стінах). Використання свічок в церкві - один з найдавніших звичаїв, що дійшов до нас від першохристиянської епохи. У наш час він має не тільки символічне значення, але і значення жертви на храм.

Вівтар є найбільш священним місцем православного храму. Нерідко вівтар сприймається як свого роду закритий простір «за лаштунками», де священнослужителі і прислужники можуть сховатися від очей віруючих. Таке сприйняття докорінно суперечить значенню вівтаря як місця особливої присутності Бога. У вівтарі живе та слава Божа, яка колись наповнювала святее святих Єрусалимського храму

Церковне начиння (охендожене) - це головний атрибут будь-якого храму і церкви. Бере воно свій початок із архаїчних часів і є невід'ємною частиною Божого дому. Зупинимося на деяких складових церковної атрибутики і з'ясуємо її призначення.

Під час здійснення богослужіння використовуються різні предмети, котрі мають як практичне, так і символічне значення. До таких належать: антими́нс, напрестольне Євангеліє, потир, дискос, звіздця, копіє, ложкиця, покриви (покрівці, воздух), кадило та інші предмети церковного начиння (охендожене), а також предмети, які використовуються під час архієрейського богослужіння.

Антими́нс (у перекладі з грецької означає - «те, що замість престолу») являє собою лляний чи шовковий прямокутний плат (хустка), який лежить на престолі під час здійснення богослужіння. (2. Рис. 13) Спочатку терміном «антими́нс» позначався переносний столик для здійснення богослужіння поза храмом. У IX

столітті у Візантії поширюється практика використання освяченої дошки або плата для здійснення Євхаристії (Святого Причастя) там, де не було освяченого престолу.

Антимінс у вигляді шматка тканини, на думку дослідників, з'явився в результаті неможливості для візантійських архієреїв - наприклад, через велику відстань - особисто освячувати всі храми підвідомчих їм єпархій. У цьому випадку вважалося достатнім покласти на престол храму освячений шматок тканини. З XIII століття антимінси постеляли навіть на освячений престол. Якщо ж престол був правильно освячений, то на ньому служили без антимінса. Починаючи з XIII століття, проте, антимінс стали вважати також і на освячений престол. [64, с. 127-148]

Згідно з практикою Православної Церкви, у антимінс вшивається частка мощей святого або мученика, що нагадує про давню традицію здійснювати літургії на гробницях мучеників. Практика зашивання мощей в антимінс невідома Грецькій Церкві, де вважається достатнім наявність частки мощей святого на престолі храму. У давньоруські антимінси теж зашивались мощі святих. Немає ніяких слідів присутності мощей у руському антимінсі 1149 року, описаному І.І. Срезневським [79].

Відсутність мощей у слов'яно-руських і грецьких антимінсах обумовлено тим, що він сприймався, насамперед, як грамота, що дає право здійснювати богослужіння в тому чи іншому храмі.

У даний час більш поширені прямокутні антимінси розміром приблизно 40 х 60 см із зображенням поховання Спасителя. Антимінс підписується архієреєм для конкретного храму; він може бути виданий на руки священику тільки в особливих випадках, наприклад, якщо духівник несе місіонерську відправу там, де храми відсутні. В епоху гонінь на Церкву антимінс міг бути підписаний без вказівки на конкретний храм.

Матеріалом для виготовлення антимінса, згідно Симеону Солунському (XV ст.), повинен бути льон, «бо льон походить від землі, як і гріб Спасителя був в землі» [79]. Сучасні грецькі антимінси виготовляються зазвичай з льону або

шовку, українські - з шовку. Антимінс зберігається на престолі в складеному вигляді, загорнутим в плат - ілітон. У антимінс вкладена губа - плоска губка, яка використовується для збирання з нього частинок Святих Дарів або крихт від просфор.

На престолі також лежить Євангеліє: у певні моменти богослужіння воно виноситься для читання або для поклоніння. Напрестольне Євангеліє (2. Рис. 14) зазвичай являє собою книгу великого розміру у дорогоцінній оправі. У давнину Євангеліє разом з церковними посудом зберігалось у спеціальному приміщенні при храмі - скевофілакії (сосудохранилищі), однак згодом Євангеліє стали залишати на престолі - як під час богослужіння, так і у позабогослужбовий час.

На східній стороні престолу стоїть дарохранильниця (дароносиця) - скринька для зберігання запасних Святих Дарів, виготовлена, як правило, зі срібла або іншого металу у вигляді невеликого ажурного храму з куполом і хрестом нагорі. Святі Дари зберігаються у храмі у дарохранильниці (2. Рис. 15) на випадок необхідності термінового причастя хворих; заготовлюються вони за рік вперед після Божественної літургії Великого Четверга. У давньоруських храмах запасні Дари могли зберігатися в особливому посуді у вигляді голуба, підвішеному над престолом під склепінням ківорію (навісі над престолом у церквах).

При здійсненні літургії використовується потир (посудина для пиття) - чаша круглої форми на високій ніжці з круглою підставкою. Потир (2. Рис. 16), як правило, буває срібним або посрібленим. У деяких давнішніх храмах вживалися чаші, зроблені з чистого золота і прикрашені дорогоцінними каміннями. У бідніших храмах могла використовуватися чаша зі скла, олова, міді, заліза і навіть дерева. Під час літургії в чашу вливається вино, яке після закликання Святого Духа стає Кров'ю Христа. Євхаристійна чаша символізує ту, з якої Христос на Таємній Вечері причастив своїх учнів, тому до потиря ставляться з особливим благоговінням: після закінчення літургії вона багаторазово омивається теплою водою; зберігається вона в особливому місці; до чаші можуть торкатися лише священнослужителі.

З таким же благоговінням прийнято ставитися до дискоса (круглого підноса, кола) - невеликої круглої тарелі на круглій підставці, на яке під час літургії кладеться хліб, призначений для здійснення Євхаристії і названий Святим Агнцем. Дискос(2. Рис. 16) зазвичай виготовляється з того ж матеріалу, що і потир, і прикрашається аналогічним чином. Дискос є нагадуванням про ту таріль, з якої Христос на Таємній Вечері взяв хліб, щоб роздати його учням.

Для розрізання євхаристійного хліба вживається копіє (2. Рис. 18) - плоский ніж із загостреним наконечником (на зразок наконечника списа), вставлений в дерев'яну ручку. Цей предмет церковного начиння (охендоженія) символізує спис, яким були пронзені ребра розіп'ятого Спасителя. Він вживався на літургії, ймовірно, вже у V-VI століттях, а можливо, і раніше.

Для причащання мирян у Православній Церкві використовується ложка (2. Рис. 19) (лжиця) - невелика ложка з хрестом на кінці ручки, яка виготовляється зі срібла, золота, олова або інших металів, що не окислюються з плином часу.

Ще одним предметом, вживаним на Божественній літургії, є звіздиця (2. Рис. 17) (звізда, зірка, астерикс) - виріб з двох металевих дуг, які за допомогою болта і гайки з'єднані хрестоподібно. Звіздиця ставиться на дискос над євхаристійним хлібом під час проскомидії. Як літургійний символ звіздиця асоціюється з Віфлеємської зіркою (див. : Мф 2,9).

Для покриття потира і дискоса під час літургії вживаються покрівці (2. Рис. 20) – матерія з хрестами і квадратним середохрестям. Використовують два малих покрівці: одним накривають дискос, а іншим - потир. Зверху покривають великим покривом: воздухом. У давній церкві покрівці використовувалися для захисту Святих Дарів (євхаристійного хліба і вина) від пилу, а також мух та інших комах.

Для цієї ж мети використовувався воздух (2. Рис. 20) - плат із тканини прямокутної форми. Воздух - один із стародавніх предметів церковного начиння (охендожене). Він згадується у V столітті Феодором Мопсуестійським, у VIII - Германом Константинопольським, після X ст. – у численних літургійних рукописах. У візантійській і давньоруській традиції були поширені воздухи

величезних розмірів (до 1 м в довжину) із зображенням «Покладення в труну», «Розп'яття», «Спаса Нерукотворного з присутніми». У сучасній православній практиці воздух являє собою прямокутний плат розміром приблизно 60 x 80 см із зображенням чотирикутного хреста посередині. У Грецькій Церкві воздух - такий же чотирикутний плат, але з приробленими до двох його верхніх кутів довгими стрічками.

У богослужінні Православної Церкви використовується кадило (2. Рис. 21) (кадильниця, кадильник) - посудина, яка складається з чаші і кришки, підвішених на ланцюгах до ручки, за яку його тримає священнослужитель. До ланцюгів прикріплюються бубонці, котрі дзвенять під час кадіння. У кадилі роблять фіміам (ароматичний дим), для цього в нього кладеться розпечене вугілля, а поверх вугілля - ладан (східна запашна деревна смола).

Кадіння - спалювання пахоців ладану на вугіллі у спеціально призначеному для цього посуді - є одним з найбільш доісторичних елементів богослужіння. Звичай кадіння за богослужінням успадкований християнською Церквою від давньоєврейського культу. Про кадіння неодноразово згадується в Біблії. Можна припустити, що вже за часів Іоанна Богослова кадіння відбувалося на богослужіннях в християнських громадах.

Кадіння є одним із способів вияву шани, побожного поклоніння святині, чи то ікона, хрест або священний предмет. Величання, виявлене до образу, переходить до Першообразу. Кадіння перед іконою Христа є віддання пошесті Христу, кадіння перед образом Богородиці або святого - один із способів шанування Богородиці або святого. Символічно, однак, що священнослужитель кадить не тільки образи святих, але і - всіх присутніх у храмі, тим самим віддаючи пошану кожній людині як створеній за образом і подобою Божою. Людина, яка знаходиться у храмі, ніби прирівнюється до ікони, і кадіння нагадує їй про те, що вона покликана до духовної досконалості, святості і обожнення.

Особливою приналежністю архієрейської служби є дикирій і трикирій (2. Рис. 22) - два ручних фігурних світильника, в які вставляються відповідно дві або три свічки. Використання дикирія та трикирія у патріаршій літургії сягає XII

століття. Спочатку ці світильники сприймалися як атрибути вчительської гідності, які належали не всім єпископам, а тільки царям і патріархам.

Згодом дикирієм і трикирієм стали користуватися на богослужінні всі архієреї. Символічно трикирій тлумачиться як вказівка на три особи Святої Трійці, дикирій - як вказівку на дві природи Ісуса Христа. Свічки у трикирії та дикирії можуть бути з'єднані верхніми кінцями разом, так щоб утворювалося єдине полум'я; більш поширені світильники з перехрещеними свічками, кінці яких спрямовані у різні боки.

Приналежністю архієрейського богослужіння є рипіди (опахало, віяло) (2. Рис. 23). У IV столітті вони являли собою опахала на довгих жердинах, призначені для того, щоб відганяти комах від Святих Дарів. Рипіди виготовлялися із шкіри, пір'я павича, тканини, пергаменту і розписувалися різнокольоровими фарбами. Згодом, коли рипіди втратили своє утилітарне значення, їх стали виготовляти з дерева і металу, покривати золотом і прикрашати коштовним камінням. Рипіди могли мати різні форми, у тому числі форму кола, овалу, квадрата, ромба, восьмикінцевої зірки. На рипіді іноді був напис: «Свят, свят, свят».

Орлеці (2. Рис. 24) являють собою круглі килимки із зображенням орла, котрий летить над містом. Орлеці стелили під ноги єпископа під час богослужіння так, щоб голова орла була звернена в ту сторону, в яку єпископ стане обличчям. Зображення орла, що летить над містом, символізує основну функцію єпископа, яка по-грецьки визначається словом (спостереження, контроль). Орлеці почали використовувати у Візантії з XIII століття в якості нагороди імператора Константинопольським патріархам. На візантійському орлеці зображувався двоголовий орел - герб імперії.

Під час богослужіння використовується архієрейський жезл (2. Рис. 25) - це прикрашена палиця, увінчана нагорі символом хреста та зображенням символічних двох змії – символів мудрості. Є знаком влади і чину.

Хоругви (корогви) (2. Рис. 26) являють собою ікони тканні з бахромою та китицями, котрі кріпляться горизонтально за допомогою довгих палиць. Інколи

корогви виготовляли з металу чи дерева. Головне їхнє призначення це використання їх як символів перемоги над смертю і нечистю під час богослужінь. Хоругви – це християнські знамена із зображенням образу Ісуса Христа, Богородиці та святих. Хоругви використовуються у релігійній процесії - хресній ході, в інший час зберігається у храмі біля вівтаря.

Престол (2. Рис. 27) - в православному храмі стіл, що знаходиться в центрі вівтаря, який покривають одягненням. Покривається двома одежами: нижньою - лляною, яка називається катасаркієм або срачицею (символічно являє собою похоронне повиття Ісуса Христа - плащаницю), оповиту мотузкою, та верхню - парчеву, звану індітією (індітіоном) в нагадування про урочисте вбрання Господа як Царя Слави.

На престол ставиться в особливому ковчежці (скриньці) частина святих мощей, кладуть також антимінс, Євангеліє, напрестольний хрест (іноді два), церковна дарохранильниця та лампаду. У соборах і великих храмах над престолом установлюється ківорій (навіс у вигляді купола з хрестом).

Лампада (кандило) - великий переносний свічник, що виноситься дияконом або священиком під час малого і великого входів літургії, а також використовуваний під час архієрейської служби. Відрізняється від лампад тим, що запалюють перед іконами. Прообразом лампади були звичайні масляні лампи у античному суспільстві.

За престолом ставлять: запрестольний хрест - розп'яття великого розміру, та семисвічник - свічник великого розміру.

Жертовник (2. Рис. 28) знаходиться ліворуч від престолу, у північній частині вівтаря. Це невеликий стіл, прикрашений тканиною. На ньому готуються дари для таїнства євхаристії (причастя) - відбувається проскомидія. На жертовнику стоять такі предмети:

- потир - священний посуд для вина (Крові Христової);
- дискос - священна таріль на підставці для хліба (Тіла Христового);
- звіздиця - священний виріб - дві металеві дуги, що встановлюються поверх дискоса, щоб покрив не торкався до вийнятих з просфор часток;

- копіє – священний ніж, для виймання агнця і частинок з проскур;
- лжиця - ложечка, що використовується для причастя віруючих;

губка або плат - плоска губка, яка використовується для збирання з антимінса частинок Святих Дарів або крихт від просфор;

- покрівці - два малих тканих плата (покриву), якими покриваються окремо чаша і дискос;
- воздух - великий тканий плат (покрив), яким покривається чаша і дискос разом.
- ківш - в ньому подається, спочатку проскомидія, вино з водою для вливання у святую чашу; потім, перед причастям, в ньому подається тепла або гаряча вода, і в ньому ж виноситься «запивка» після причастя. (2. Рис. 29)

Також у вівтарі є: дикирій і трикирій - виносні свічники для двох і трьох свічок відповідно, рипіда (опахало) - прикріплені до рукояток металеві кола із зображенням херувимів.

У релікваріях-мощехранильницях (2. Рис. 30) знаходяться:

- рака - ковчег з мощами святих, що виготовляється зазвичай у формі труни;
- мощовик – загальна назва скриньки для зберігання часток мощей святих;
- ковчежець – невеликий особливий ящик для зберігання релігійних реліквій;
- енколпійон - невеликий ковчег прямокутної, круглої або хрестоподібної форми для зберігання мощей.

Таким чином, ми розглянули тільки деякі атрибути церковного начиння (охендоженія), які мають сакрально-ритуальне значення, давноминулу історію походження і відіграють архіважливу роль у православному віруванні.

2.2. Хрести Києво-Печерської Лаври XI – XIII століть: прп. Марка Печерника та Луцького князя, праведного православної церкви Святослава-Миколи Святоші

Київська Русь протягом багатьох століть була осяяна Хрестом. Хрести ставилися на роздоріжжях і перехрестях доріг, на водних шляхах, на в'їздах в міста і села. Коли приходила чергова напасть у вигляді посухи або повені, хрест ставав головним захистом проти нещастя. Такі захисні хрести (вони називалися «оберегами») несли хресними ходами навколо міст і сіл, прибивали на воротах будинків. З давніх часів особливо шанувалися чудотворні хрести, через які віруючим надавалися від Господа численні зцілення від недуг. Сьогодні ми розповімо про деякі з них.

До сьогодні зберігся великий мідний хрест, за переказами, належав Марку Печернику (Гробокопачу), мощі якого спочивають у печерах Києво-Печерської Лаври. Переказ про Марка Печерника викладено вже у першому виданні Києво-Печерського патерика 1661 року: «Мощі його (Марка Печерника) чудотворні покладені суть в печері, ідеже сам собі труну ископа: і подають неоскудну зцілення всім з вірою приходять до чесної його раце. Ідеже лежать і заліза, яже по Шаше на собі преподобний, и хрест Медяний, з негоже воду піяше: його ж устами своїми сице освяти, яко чудотворну тому бити. Бо Еліца віруючий з постом пришедше іспіют від хреста того Чесного воду святу, паче всіх вод лікарських, невідкладне лікування вище природне, на недуги своя сприймають». [7, с. 187]

Екстраординарним є хрест-енколпійон Марка Печерника (Гробокопача) XI ст. Марко – це монах Печерського монастиря. Прп. Марко копав для померлих ченців ями в підземеллі, тому і мав наймення Гробокопача. Марко брав участь у перенесенні мощей преподобного Феодосія в Успенський собор. Преподобний ніколи не брав монет за свою працю, а якщо і заробляв якийсь дріб'язок - віддавав вбогим. Гнітив тіло носінням нелегких ланцюгів, а його нагрудний міднолитий

хрест-мощовик, всередині пустий (розмір 23,3 x 14,8 x 2,77 см) був ченцю міркою для тамування спраги: він пив води не більше, ніж поміщалося в тому хресті.

Увічнися чудодійствами: його повелінь слухалися навіть мертві (наприклад, історія з Іваном і Феофілом). Погребений у викопаному ним самим же печерному похованні. За висновками антропологічних розвідок відійшов віком близько 35-40 років. Нетлінні мощі святого Марка перебувають у Ближніх Антонієвих печерах.

Мідний хрест Марка Гробокопача датується 1090 р. Надалі з цього хреста були зроблені 10 копії, також особливо шановані, однак до нашого часу дійшла лише одна копія (яка на даний момент зберігається у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника). Хрест-енколпійон цього великого подвижника є рідкісною реліквією, що збереглася від преподобних отців до цього дня. За майже тисячолітню історію Києво Печерської Лаври це єдина річ, про яку точно відомо, що вона належала святому отцю найдавнішого монастиря Київської Русі. Адже лаврські подвижники не мали особистих цінностей, дотримуючись обітниць нестягання. Тому кожна річ з їх спадщини - безцінна.

Нагадаємо, поховання з хрестом Марка Печерника було виявлено, коли під керівництвом митрополита Петра Могили в печерах наводили лад і благоліпність, зміцнювали стіни. За відомостями архівів тих років паломникам, які відвідували печери, давали пити з нього воду - за традицією самого Марка Гробокопача. У 1701 р. старообрядницький священник Іоанн Лук'янов писав: «І ходив по печері ... І Піхом воду з Маркова хреста, що на собі носив преподобний». [7, с.183] З особливим поклонінням до нього прикладалася імператриця Єлизавета, котра приїжджала на поклоніння до Лаврських святинь. В архівах є відомості, що деякі фрейліни імператриці просили виготовити точні копії Маркового хреста. Скільки дублікатів було зроблено невідомо, жоден з них так і не виявлений. Наприкінці ХІХ століття його пропонували для цілування на виході з підземної Введенської церкви. З радянського часу хрест Марка зберігається у фондах заповідника. Хрест Марка Печерника неодноразово був представлений на виставках, в тому числі міжнародних.

Крім хреста прп. Марка Гробокопача дійшла до нашого часу шапка Марка - металевий головний убір вагою в чотири кілограми, котра нині знаходиться у храмі «Живоносного джерела» і під час богослужіння, здійснюючи молитву, надягають її віруючим з надією про здоров'я, благополуччя та добробут.

Хотілося ще розповісти про світлу неординарну особистість Луцького князя, сина князя Давида Чернігівського, правнука великого Ярослава Мудрого, преподобного Миколи-Святослава Святоші. Усупереч небуденності постаті преподобного Миколи Святоші, ще немає детального наукового життєпису праведного. Є лише стислі науково-популярні біографи, публікації та згадки в інших роботах. Про святого йдеться у «Києво-Печерському Патерику», де міститься його житіє; у «Повісті минулих літ», кількох пом'яниках та синодиках, у літературних пам'ятках початку XII століття.

Якнайбільше про Святошу написано у його «Житії», яке входить до первинної редакції «Києво-Печерського патерика», створеного на початку XIII ст., тобто сторіччя після смерті праведного. Необхідно зазначити, що цей твір не позбавлений певних міфічних тем. Врахуймо це також, як і значну хронологічну невідповідність між часом смерті князя та створенням «Патерика», до наведених тут відомостей про життя князя потрібно підходити з певними пересторогами. Написана вона у контексті монастирської традиції, як зазначено в самій пам'ятці.

Цей перший в нашій історії князь, який став монахом, вів відверте чернече життя, не послуговувався для себе якимись прерогативами чи благами, зокрема, і у харчуванні також.

Микола Святоша виконував свій чернечий послух, вартуючи біля головних воріт Києво-Печерської Лаври - Святотроїцької надбрамної церкви, на будівництво котрої пожертвував гроші. Проте ніхто так і не дослідив детально будівельні матеріали та методи зведення цього храму. Тобто дотепер відсутні справжні доведення побудови Святотроїцької надбрамної церкви на початку XII століття.

У «Житії» міститься не дуже зрозумілий сюжет про особистого цілителя князя сириянина Петра, який начебто з свого бажання вмер замість прп. Миколи Святоші.

У контексті іконографії прп. Святоші, варто зазначити, що не пощастило відшукати сильно старих зображень святого.

Найдавніше відтворення, яке пощастило віднайти – це гравюра 1658 року у виданні «Києво-Печерського Патерика» 1661 року. Святоша зображений в одязі ченця, у схимі. У лівій руці він держить казанок зі вставленою ложкою, а у правій – ключ. Під його ногами лежать корона та булава.

Праворуч у кутку ксилографії – зображення Святотроїцької надбрамної церкви та якась менша будівля без хреста, ймовірно, монастирська кухня або трапезна.

Не дивлячись на те, що агіографічна література перебуває в полі інтересу наукових досліджень як істориків, так і філологів, далеко не всі її сюжети на сьогоднішній день вивчені у достатній мірі. Однією з таких непрояснених проблем давньоруської агіології і агіографії є історія життя і подвигів, а також фіксації їх в літературних творах першого (і єдиного!) відомого князя-ченця в домонгольській Русі, який не тільки добровільно прийняв постриг в монахи, а й присвятив більшу частину свого життя служінню Богу (36 років перебував у Києво-Печерській обителі, 30 років з яких – безпосередньо будучи ченцем) - Святоша Давидович, відомий за літописами, або Микола Святоша, окрема розповідь про якого вміщена у «Києво-Печерської Патерику». Є причини здогадуватися, що ряд ранніх житій давньоруських святих на сьогоднішній день втрачено, серед яких могло бути і «Житіє Миколи Святоші».

У ході нашого дослідження спробуємо виявити дані по канонізації і, відповідно, написання його Житія ще в давньоруські часи і приналежність саме йому двох хрестів. Факти біографії князя потрапили на сторінки довідкових видань [39, с. 401; 40, р. 18; 9, с. 50; 4, с. 375], згадують про подвиг Миколи Святоші в своїх дослідженнях, зокрема, і Р. Зотов [40, с. 24, 38, 261], Е. Е. Голубинський [39, с. 766], М. Д. Приселков [40, с. 246-247], Г. П. Федотов [79, с. 93], В. М. Ричка [64, с. 94] та інші. Останнім часом життя і життєпис князя-ченця стала об'єктом спеціальних досліджень [39; 40; 83]. Однак багато питань щодо агіографічних творів про князя-ченця залишаються не до кінця вирішеними, а

також приналежність саме Святоші хрестів. Для давньоруського суспільної свідомості був характерний провінціалізм і есхатологічні мотиви очікування Другого Пришестя, які помітно активізувалися на межі XI-XII ст. [40; 8, с. 263-265]. У Чернігівському князівстві були наявні власні приклади святості. Приклад такого подвижництва у так названий «монастирський» період життя і показував життєпис Святослава (Святоші) Давидовича, Луцького князя, спадкоємця чернігівського престолу благовірного князя Давида Святославича. Однак Святоша так і не став ним «де-факто», обравши Києво-Печерську монастир як місце свого життя і молитви. Можливо, до такого кроку його підштовхнула каяття через зраду Давида Ігоревича в міжкнязівському конфлікті 1097 р. заявою, поданою за порушенням домовленостей, прийнятих на Люблинському з'їзді князів 1097 р. Микола Святоша був одружений на дочці Святополка Ізяславича Ганні і мав дочку, яка вийшла заміж за Всеволода Мстиславича Новгородського, онука Володимира Мономаха [8, с. 21]. Він прийняв постриг 17 лютого 1106 (1107) р. і прожив в Києво-Печерській Лаврі 36 років. Потрібно наголосити на подвиг святого, який відмовився від свого княжого статусу. Це його відрізняло від інших Києво-Печерських подвижників, серед яких, зокрема, були і представники еліти - син воєводи київського князя Ізяслава Ярославича Іоанна Варлаам і київського боярина Єфрем [8, с. 10, 76, 79], а також Ісакій-самітник, багатий купець, роздав свої гроші бідним і пішов у Києво-Печерської монастир [8, с. 88].

Оповідання про духовні подвиги Святоші починається з відходу від мирського княжого життя в Києво-Печерську Лавру, далі йде розповідь про випробування його віри, впевненості у слухняності - 3 роки служив у куховарні, 3 роки охороняв ворота, 3 дні лікував за допомогою молитви свого лікаря Петра, який прийшов за ним в монастир відмовляти від аскетичного життя, після чого Петро теж прийняв постриг у Києво-Печерському монастирі і помер замість князя-ченця. Далі розповідається про смерть самого святого князя і, нарешті, - про посмертні чудеса [8, с. 155-160]. Настільки послідовну розповідь (в той час як у багатьох інших патерикових новелах розповідається лише про один-два епізоди, пов'язаних з життям чорноризця) можна пояснити, швидше за все, соціальним

статусом преподобного, який слід було покреслити автору. Зокрема, з «Києво-Печерського Патерика» дізнаємося, що в монастирі у святого відкрився дар провидіння (він передбачив свою смерть, цим поділився з лікарем Петром, що послідував за ним з Чернігова до Києва відмовляти від аскетичного життя, в чому зазнав невдачі і залишився в монастирі); цілительства молитвою (зокрема, вилікував Петра сириянина). Саме Петро, посланий до Києва братами Святоші Ізяславом і Володимиром, спокушав святого князівськими багатствами, помер замість Миколи Святоші, а князь-чернець був здоровий після цього ще 30 років [8, с. 115-117].

Загалом у «Слові про Миколу Святошу» «Патерика» згадується 10 разів лікар Петро (7 раз як Петро, 3 рази як «сириянин»); Микола Святоша - 9 разів (5 разів як князь Святоша, 1 раз як Святоша, 1 раз як істинний послушник, 1 раз як князь, 1 раз як блаженний); 4 рази Ізяслав Давидович (з них один раз - як «брат»), 2 рази - його брат Володимир, а також Давид Святославич і раз його дід Святослав. Настільки часте згадування в новелі про Миколу Петра свідчить про те, що головних героїв в творі два, ймовірно, особистість Петра необхідна у розповіді для того, щоб підкреслити (і підтвердити!) святість князя-ченця, який витримав усі випробування, причому постійно фігурує сакральна цифра три: 3 роки жив при куховарні, 3 роки служив при воротах, 3 роки був послушником, 3 дні не лікувався Петро і через молитви Святоші видужав, на 3 день після підготовки місця поховання помер Петро замість Миколи Святоші, про що сам просив [8, с. 114-117].

У патериковому тексті про Святошу є і згадки про князів Давидовичів, про Ізяслава і Володимира. Саме Ізяслав, князь чернігівський і як наслідок - київський, попросив речі преподобного брата, зокрема, хрест, а волосяниця Миколи Святоші вилікувала його від важкої недуги [8, с. 117-118]. Отже, хрест у Святоші був, але чи це той хрест, який був знайдений у Святотроїцькій надбрамній церкві у XIX ст. Ці подробиці і деталі стосуються посмертних чудес, які пов'язані з Чернігівським князівством і чернігівським княжим будинком. Його волосяниця творить чудеса зцілення і захисту. Однак в патериковій новелі є і

свідоцтва про прижиттєві чуда: як вже зазначалося, через молитви Святоші і без лікувального зілля одужує Петро, пізніше Святоша пророкує йому загибель через три дні, що збувається. Таким чином, чудотворення, зафіксовані в «Слові», створювали основу для зарахування князя-інока до лику святих. Досить складно визначити точний час канонізації Миколи Святоші. Однак відомо, що його шанували в Києво-Печерському монастирі. Він згадується в Пом'янику Києво-Печерського монастиря XV ст. серед 11 святих на 7-му місці [31, с. 4]. Отже, до XV ст. преподобний князь був канонізований, а тому, до того було вже написано «Житіє». Микола Святоша як преподобний згадується в «Слово про князів», і це єдиний син Давида Святославича, названий по імені [85, с. 340]. На думку М. С. Грушевського, «Слово» було написано в кінці XII ст. в Чернігові [27, с. 332], в такому випадку до цього часу Святоша знаходився на стадії підготовки до канонізації, тому автор твору не сумнівався в його святості.

Таким чином, зазначене вище дає підставу обережно припустити, що укладач Слова про Миколу Святошу Києво-Печерського Патерика використовував чернігівський джерело, автор якого був близький до Миколі Святоші, знав його родовід і був наближеним до чернігівських князів з династії Давидовичів. Чи було цим джерелом «Житіє Миколи Святоші», яке не дійшло до нас, або, навпаки, таке «Житіє» було створено на основі патерикової розповіді - ми можемо тільки здогадуватися. Але представлені дані про вшанування Святоші свідчать про те, що його «Житіє» повинно було з'явитися ще в ранній період, перед наближенням кінця світу.

Святотроїцька надбрамна церква була зведена завдяки пожертвам Миколи Святоші (так зазначено у «Слові»), який дав гроші на будівництво й особисто слідкував за роботами. І тут варто згадати про одну цікаву знахідку, котра відбулася під час ремонтно-реставраційних робіт у 80-х р. р. XIX століття: у невеликій порожнині південної стіни робітники натрапили на два давніх дерев'яних хреста (їх спочатку вважали медалями), оздоблені мідними визолоченими пластинами та емаллю. Фахівці датували їх X-XI ст. На думку відомого історика академіка М. І. Петрова, хрести були реліквією чернігівських

князів. На початку будівництва самої церкви Микола Святоша заклав родову святиню у стіну над уже існуючою брамою.

2.3. Хрести XI - початку XVI століть

З прийняттям християнства у Київській Русі з'являється велика кількість церковних предметів. Найбільш численну групу серед них складають мідноліті вироби, що пояснюється простотою технології, відносною дешевизною матеріалу і широким попитом населення на подібні предмети.

Спершу речі християнського мистецтва завозилися у Давньоруську державу з Візантійської імперії, про що говорять величезні знахідки «корсунських» предметів в Херсонесі, Києві та інших містах Київської Русі. Грецькі зразки копіювалися, розмножувалися, а в подальшому і перероблялися в залежності від вподобань і попиту ендемічного населення. Однак завезена продукція не могла повністю вдоволити потреби на церковні вироби, призначені в першу чергу для власного вжитку. Тому в Київській Русі вже у першій половині XII ст. налагоджується широке серійне виробництво натільних і наперсних хрестів, ікон і хрестів-змійовиків. Про місцеве виготовлення подібних виробів свідчать знахідки кам'яних ливарних форм для відливання хрестів різних видів і відкриті археологами залишки ремісничих майстерень [81].

Матеріал, з якого виготовлялися витвори мистецтва, безумовно накладав печатку на художні властивості речей і на характер зображень, але крім цього напряму він мав ще й глибинну умовну квінтесенцію.

Поширене використання міді для петрургії хрестів-енколпіїв, тільників, ікон, змійовиків не було випадковістю і не може бути пояснено тільки технологічними особливостями мідних виливків (мідь більш тугоплавкий метал, ніж срібло і олово, хоча і більш дешевий). Мідь, як метал, володіла ще «магічними» властивостями. За народним повір'ям, хрести-тільники зобов'язані бути тільки мідними, оскільки за біблійним переказом, пророк Мойсей зробив «мідного змія і посадив його на прапор, і коли змія вжалив людину, то той дивився на мідяного змія і жив» [81, с. 131-132]. Епізод з мідним змієм -

своєрідний варіант зцілення «аналогічного подібним». Новий завіт містить слова Ісуса Христа, ототожнює Його Розп'яття піднесенню Мойсеєм змії в пустелі.

Якщо класифікувати пам'ятники мідного художнього лиття за групами, то серед них виділяються наступні типи виливків:

- ❖ хрести-тільники (від трьох до дванадцятикінцевих);
- ❖ іконки-сережки різних форм (круглі, квадратні, прямокутні і фігурні);
- ❖ хрести нагрудні, серед яких виокремлюються окремі типи:

а) енколпіони, двостулкові, з рухомим вушком,

б) пекторалі (які складаються з окремих половин: аверса та реверса),

в) двосторонні (іноді виходять при поєднанні стулочок енколпіони),

г) односторонні, як правило, з фіксованим вушком;

- ❖ хрести напрестольні, зазвичай восьмикінцеві (рідше - шестикінцеві);
- ❖ змійовики, із зображенням на лицьовій стороні християнського способу, на звороті - личини в оточенні змії або змійонової фігури;
- ❖ іконки-образки, які мають, як і хрести, кілька категорій:

а) енколпій - двостулкові з рухомим вушком;

б) двосторонні з рухомим і нерухомим вушком;

в) односторонні з вушком для підвішування - найпоширеніша категорія;

- ❖ панагії, двостулкові, путні, з рухомим або фіксованим вушком;
- ❖ складні (від двох до чотирьохстулочкових);
- ❖ хорос, складені з окремих міднолитих ажурних пластин і рельєфних фігурок, в подальшому монтуються на основу.

Всі ці типи виробів співіснували і доповнювали один одного, мали різне призначення: більшість з них розраховане на індивідуальне вживання, деякі служили для прикраси церковного начиння, богослужбових книг, освітлювальних приладів.

У Київській Русі хрести були обов'язковою приналежністю кожного християнина, тому міднолита продукція - це був наймасовіший і одночасно найдавніший тип виробів.

Часом найбільш давні хрести відрізнялися дивовижною різноманітністю форм і декору. Вони мали різні обриси середохрестя - у вигляді квадрата, ромба, кола та інші, різне завершення кінців - прямокутне, лопатеве, ажурне та ін. Відомі хрести від трьох до дванадцятикінцевих, укладених в коло або з перехрестям на завершеннях.

Найдавніші хрести X-XII ст. знайдені на території Києва, Херсонеса та інших давньоруських міст, були чотирикутний з рівними кінцями. Такий тип хрестів отримав в спеціальній літературі вже у XIX ст. назву «корсунський». Натільні хрести-«корсунчики» виготовлялися з різних порід каменю і дерева, зі скла, кістки і навіть глини. Іноді вони прикрашалися металевими наконечниками, з'єднаними спіралевидним дротом [81, с. 42-43].

Хрести-«корсунчики» поряд з металевими тільниками і образками-довісками носилися разом з різними прикрасами і навіть язичницькими амулетами, про що свідчать археологічні знахідки у давньоруських курганах і інших захороненнях. Хрести-тільники часто копіювали монументальні форми в зменшеному варіанті. Хрести (крижі) розрізнялися за своїми типами та призначенням.

У XV-XVI ст. на дерев'яних, кістяних і металевих хрестах часто поміщали образ архангела Михайла, ватажка небесного воїнства. Можливо, такі хрести одягали на себе воївники одночасно зі складними іконками і змійовиками-оберегами з металу.

Одним з найбільш розповсюджених видів давньоруської міднолітої пластики XI-XV століть є хрести-енколпіони.

Енколпіон (грец. Enkolpion, тобто «на грудях») - складний двоскладний нагрудний хрест з рухомим вушком, призначений для зберігання мощів чи інших святинь.

Як правило, на лицьовій стулці хрестів-енколпіонів, які були розповсюджені на території Київської Русі, зображували розп'ятого Христа, який страждає з пов'язкою на стегнах і зігнутих тілом. У завершеннях, розташованих в поперечних гілках хреста, поміщали зображення Богородиці та Іоана Богослова.

У вертикальних гілках хреста зображення могли змінюватися, але найчастіше це були архангели, святителі або вибрані святі. Оборотні стулки хрестів київського виробництва також мали багато спільних рис з грецькими енколпіонами. Найбільш часто в їх середохрестя поміщали зображення Богоматері наступних типів - Одигітрія, Оранта, Влахернетісса і Агіосорітісса. Іноді в середохресті зворотної стулки зустрічається фігура святого на весь зріст, найчастіше апостола. У бічних гілках, як правило, мали зображення чотирьох Євангелістів або вибраних святих, рідше херувимів.

Основні форми хрестів-енколпіонів: чотирикутний з рівними або трохи розширюються кінцями, з трилопатеvim завершенням гілок, з круглими медальйонами на кінцях і крапельками металу в місцях з'єднання медальйонів з гілками хреста.

Домонгольські міднолиті енколпіони можна розділити на кілька типів: з рельєфними зображеннями (відомі у Київській Русі з XI століття); з центральною рельєфною фігурою і плоскими зображеннями на кінцях (набули поширення з першої половини XII століття); з перетинковою емаллю (друга половина XII століття); з гравіюванням і площинними зображеннями, виконаними черню або інкрустацією оловом (друга половина XII століття). Окрему групу становлять хрести з дрібними рельєфними фігурами і литими дзеркальними написами, матриці яких з'явилися наприкінці XII - початку XIII століть.

Хрести-тільники найчастіше відтворювали монументальні форми в зменшеній різновидності. Так, рельєфні зображення хрестів у колі на зовнішніх стінах храмів XIV-XV століть знайшли повторення в дрібних натільних хрестах того ж часу. Зразком для ажурних хрестів із зімкнутими кінцями послужили, ймовірно, монументальні дерев'яні та кам'яні хрести XIV століття.

Хрести, в центрі яких знаходилося рельєфне зображення восьмикінцевого хреста, зі списом і палицею, оточеними розкішними квітками і травами, ажурними наскрізними візерунками, дістали найменування «процвівший», або «процвівше древо хреста», що було пов'язано насамперед з «Деревом Життя» - прототипом хреста у Старому Заповіті [77, с. 8 - 10]. У XVI столітті видумка

давньоруських майстрів золотих і срібних справ в оздобі хрестів-тільников не відає меж. Своєрідним візерунком у цю добу відзначалися натільні хрести. Вони розцвічувалися з двох сторін прозорчастим емалевим забарвленнями багатоманітних відливів, на них наносилися виїмчасті квіткові та рослинні візерунки, а лінії, які відходили від середохрестя, увінчувалися дрібними річковими перлами або перламутром. У наслідуванні срібних виробів стали відливатися мідні хрести таких же форм.

Починаючи з XVI століття біля зображення гори Голгофи на багатьох давньоруських хрестах відтворювалися наступні літери: М. Л. Р. Б. Г. Г., що означає «Місце лобне рай [або «розп'ятий»] бить. Гора Голгофа»; біля черепа - Г. А., тобто «Глава Адамова», а також К. Т., тобто «Копіє. Тростина» та інші. На звороті хрестів містився, як правило, текст молитви.

Крім натільних і наперсних хрестів, у Київській Русі були широко поширені міднолиті напестольні і кіотні хрести великого формату.

Розробка та затвердження нових форм та іконографії міднолитих хрестів тісно пов'язані зі старообрядцями, які визнавали за істинний тільки восьмикутний хрест. Виняток становив натільний чотирикутний хрест, на котрому, однак, завжди було зображення хреста з вісьмома кінцями.

Основним центром виробництва мідного лиття в кінці XI - початку XIII століття був Київ.

Техніка мідного лиття дозволила винайти таку велику багатоскладну форму, як хрест восьмикутний, оточений клеймами із зображенням святкових сцен і обраних ікон, це були віднайдені міднолиті зміювики, хрести-тільники і енкалпіони. Серед них є доісторичні, які сягають домонгольських виробів, що демонструє їх виняткове шанування. Вони, мабуть, зберігалися витязями в якості родинних цінностей і, аналогічно клалися до благословенних ликів, передавалися у спадок.

РОЗДІЛ 3

АТРИБУЦІЯ ХРЕСТІВ ПРП. МАРКА ПЕЧЕРНИКА ТА МИКОЛИ СВЯТОШІ

3.1. Характеристика: загальний опис та стан збереження христів прп. Марка Печерника та Миколи Святоші

У Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику (м. Київ) зберігається мідний, прикрашений інкрустацією черні, хрест (розмір 23,3 x 14,8 x 2,77 см; інв. № КПЛ-М-9595), за «Києво Печерським Патериком» він належав прп. Марку Печернику (Гробокопачу) (рис. 1-5). Цей досить широко відомий, але досі досконало невивчений пам'ятник металопластики датується кінцем XI ст. [24, с. 314] на тій підставі, що згадка про Марка-ченця Печерського монастиря датується 1090 роком, коли було здійснено перенесення мощей Феодосія Печерського з печери в незадовго до того побудований Успенський собор. Належати Марку могла лише коробчаста частина хреста (рис. 1, 2), бо пластина із зображенням Розп'яття (рис. 6) явно належить до пізнішого часу.

На початку XIX ст. хрест був коротко описаний митрополитом Євгеном Болховітіновим [11, с. 292]; потім пластина з гравірованим Розп'яттям була загублена. На щастя, її вдалося виявити в фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, де вона була визначена як приналежність хреста Марка Печерника. Це послужило приводом для дослідження виробу, окремі частини якого відносяться до двох різних епох. Основним об'єктом вивчення є найдавніша частина, яка власне і є хрестом-релікварієм.

Хрест чотирикутний з прямими, лише злегка закругленими кінцями. У верхній і нижній частинах виробу великі виступи, що переходять в петлі шарніра, який служив для з'єднання з іншою частиною хреста. Краї товстої мідної пластини, з якої виготовлений хрест, загнуті і утворюють його бічні

грані. Усередині хрест порожній, і ця обставина, ймовірно, сприяло виникненню легенди про використання преподобним Марком хреста як посудини для пиття [7, с. 187]. Легенда викладена вже в першому виданні «Києво-Печерського Патерика»: «Моці його (Марка Печерника) чудотворні покладені суть в печері, ідеже сам собі труну ископа: і подають неоскудну зцілення всім з вірою приходять до чесної його раце. Идеже лежать і заліза, яке по Шаше на собі преподобний, п хрест Медяний, з негоже воду піяше: його ж устами своїми сице освяти, яко чудотворну тому битп. Бо Еліца віруючий з постом пришедше іспіют від хреста того Чесного воду святу, паче всіх вод лікарських, невідкладне лікування вище природне, на недуги своя сприймають» [7, с. 187].

Наявність бічних стінок вказує на те, що це нижня, корпусна частина хреста. На її зовнішній стороні тауширивою (насичкою) під інкрустацію виконана фігура Христа серед 12 апостолів (рис. 2-4), а також святих Феодора і Георгія з супровідними грецькими написами. По боках на рівні голови Христа звичайні монограми «IC – XC», нижче з вертикально розташованими буквами «V АГНУ АПОСТОА». Вгорі - зображення св. Феодора: «О АГЮСвЕсоАОРОС»; внизу такий же, майже зовсім зниклий напис, ним і визначається зображення св. Георгія: «О ... ГЕ [зі] Р [ГЮС]». На торцях поперечної перекладини зображені на весь зріст лоратні архангели, а на бічних гранях поміщені круглі медальйони з погрудними зображеннями лоратних ангелів.

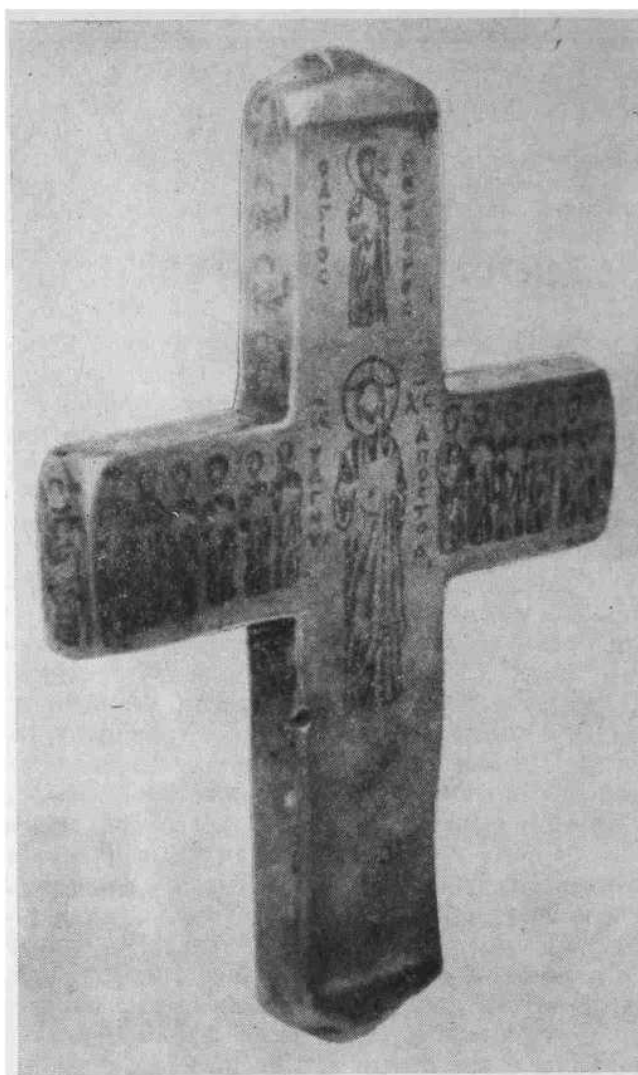

Рис. 1. Хрест прп. Марка Печерника. Мідь, інкрустація черню. Остання чверть XI ст. м. Київ, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

Як уже сказано, фігура св. Георгія стерта і лише вгадується за ледь помітним її слідах на поверхні хреста, як і нижні медальйони з бюстами лоратних ангелів. Що стосується інших фігур, то їх збереження теж далеко не ідеальне: від осіб вціліли лише точки очей, майже зовсім стерті німби, втрачена велика частина інкрустації, яка заповнювала контури.

Рис. 2. Хрест Марка Печерника. Христос та апостоли (Відправлення учнів на проповідь); мученики Феодор і Георгій

За іконографією з характерним малюнком провислого тіла розп'ятого Христа, котрий схилив голову до правого плеча, і по графічним формам супровідних написів зображення на мідній пластині слід зблизити з гравюрою майстра «ЛТ» на звороті титульного аркуша «Службника», «виправленого» і виданого Петром Могилою у 1629 р. під час перебування його архімандритом Печерської лаври [45, с. 24, № 55, рис. 517]. Зіставлення із срібними хрестами гетьмана Сагайдачного (1622 р.) і Видубицького монастиря (1642 р.) чи не суперечить припущенню про виготовлення пластини в роки керівництва монастирем Петром Могилою (1626-1633). Приміщення у верхній частині медальйона з погрудний зображенням Марка Печерника у чернечому одязі, зі

схрещеними руками на грудях вказує на те, що реставрація хреста була проведена з урахуванням його меморіального значення. Типологічне зображення Марка явно подібне до його надгробного образу, який отримав згодом відображення у гравюрі титульного аркуша (форте) першого видання «Києво-Печерського Патерика». Таким чином, реставрацію хреста Марка Печерника, яка виявилася у виготовленні пластини з гравірованим Розп'яттям, а також з образом Марка, слід віднести до другої чверті XVII ст.

Про найдавнішу частину хреста неодноразово згадувалося в літературі [45, с. 314; 4, с. 333, 334, табл. X; 12, с. 196; 13, табл. XI; 14, с. 295; 15, с. 172, рис. 4]. Хрест з подібною композицією і подібними рисами стилю був досліджений В. Н. Залеською [25, с. 167-175]. Подібний хрест знаходився у Глухові [24, с. 76-80]. До цієї ж групи виробів належить хрест-релікварій, знайдений у 1973 р. у Плищі (Болгарія), який визначається Л. Дончевою як візантійський твір IX-X ст. [33, с. 59-66, рис. 1, 2].

Хрест прп. Марка Печерника своїми розмірами набагато перевершує зазначені вироби. Не ставлячи під сумнів його визначення в якості хреста-релікварія, не можна в той же час висловлювати впевненість у використанні його як енкаліпона, оскільки для носіння на грудях він занадто великий.

Однією з істотних особливостей хреста Марка Печерника є іконографія, яка прикрашає його, і перш за все - це композиція, котра заповнює перехрестя і рукава поперечної перекладини. Подана в центрі фігура Христа (рис. 2, 3) більш ніж у 2 рази вище фігур апостолів (рис. 4), що обумовлено не стільки наявністю вільного місця, скільки загальною схемою. Апостоли розташовані в один ряд двома щільно зімкнутими групами, які утворюють разом з зображенням Христа єдину композицію. Фігура св. Феодора (рис. 5) і майже зовсім стерта фігура св. Георгія, очевидно, були однакового розміру, але трохи перевищували зображення апостолів.

Рис. 3. Хрест Марка Печерника. Христос. Фрагмент.

Христос відтворений на хресті-релікварії прп. Марка Печерника як учитель. Цей іконографічний образ, надзвичайно близький Пантократору, має численні аналогії у ранньохристиянській і візантійській періоди в різноманітних пам'ятках. Однак в цілому композиція, що передбачає Христа в центрі серед фронтально стоявших апостолів, зустрічається порівняно рідко, однак у більшості випадків зображують апостолів, які наближаються до трону Христа. Фронтальна постановка фігур апостолів у композиціях більш характерна для пам'ятників мистецтва східнохристиянського походження. Прикладами можуть бути розписи капел монастиря Баупте, що датуються VI-VII ст. [46, с. 198- 202, табл. XXV], а також у більш пізніх мініатюрах сирійських і вірменських рукописів [48, табл. 4, 16; 21, с. 244, 245, рис. 1-3]. Показово, що фронтальне зображення фігур апостолів має місце і в тих композиціях, де апостоли є учасниками дії (Вознесіння). Не є винятком, що у створенні зазначеної схеми композиції позначилися традиційні східні прийоми зображення людських фігур, успадкованих ранньохристиянською

іконографією. Майстер, який виготовив хрест, зобразив фігури апостолів не рівновеликими, а дещо зменшеними в міру наближення до правої частини кожної з груп. Оскільки, зображення не мають супровідних написів, а збереження фігур посереднє, впізнати їх неможливо. Можна лише з упевненістю сказати, що зліва від Христа зображений Петро, а праворуч - Павло, що юні крайні апостоли - Фома і Варфоломій. Хоча зовнішність інших апостолів не є одноманітною, проте критерії для їх правильного визначення, що виключає суб'єктивність суджень, відсутні.

Рис. 4. Хрест прп. Марка Печерника. Група апостолів. Фрагмент.

Феодор і Георгій представлені на хресті в образі мучеників, а не воїнів, як це має місце в переважній частині творів візантійського мистецтва X-XI ст., виготовлених у Константинополі, де їх військовий культ в зазначену епоху був вельми широко поширений. Однак на цій підставі було б необачним виключати можливість виготовлення хреста у Константинополі, не пов'язувати його походження з однією з візантійських провінцій. І в Константинополі могли працювати майстри, які були носіями східнохристиянських художніх традицій, зокрема сирійських, роль яких у формуванні художнього стилю столиці була досить помітною і в епоху Юстиніана. [44, с. 77-83]. Художні форми прикрашають виріб зображеннями досить характерними для мистецтва

Константинополя. Однією з особливостей фігур, представлених на хресті, є відсутність ступень ніг, пояснити це навряд чи можна лише потертістю поверхні виробу. Те ж спостерігаємо і в інших творах, виконаних в тій же техніці, і які виявляють з хрестом Марка певну стилістичну подібність.

Серед фігур, які прикрашають хрест, як було вже зазначено, зображення Христа з кодексом в лівій руці і з благословляючою правою рукою перед грудьми виділяється своїми великими розмірами. Фігура подовжених пропорцій; одяг зібраний у прямі лінії, майже немає складок; німб з традиційним хрещатим розподілом, виконаним, проте, лише однією лінією. Риси обличчя стерті: можна лише відзначити подовжений овал обличчя, обрамлений пасмами волосся, кінці якого відкинуті за ліве плече, і невелику густу гостру бороду. (рис. 3). Цей тип зображення Христа є одним з найбільш поширених у візантійському мистецтві, але, між іншим, можливо виділити в даному випадку деякі особливості, характерні для певної епохи. Аналогічну фігуру представлено в тому ж іконографічному типі Христа можна побачити на фресці XI ст. у Софії Константинопольській [43, с. 176, рис. 21], а також на іконі того ж часу в пінакотеці монастиря св. Катерини на Синаї [37, рис. 21] тощо. Зазначена схожість здається ще більш вражаючою тому, що іконографічно подібне зображення Христа на бронзовому дискосі (діам. 30 см) візантійської роботи початку XI ст., який був знайдений у Києві [33, с. 32, табл. XI, № 249], сприймається лише як досить віддалена аналогія. Проте зазначений дискос в даному випадку важливий як зразок візантійського художнього імпорту відомого в стародавньому Києві. Зіставивши зображення Христа на хресті прп. Марка Печерника (рис. 3) і на бронзовому дискосі з київських знахідок, переконаємося в тому, що в обох випадках є підсумки інтерпретації одного і того ж образу стосовно форми предмета. Звідси і відмінність пропорцій. Це зображення Христа, можливо, належить до константинопольської іконографії Христа Антифоніта, вельми популярної в мистецтві візантійської столиці і відомої за її межами [33, с. 142-148].

На відміну від фігури Христа зображення апостолів, які становлять разом з ним єдину композицію, не можна назвати виразними: пози їх - одноманітні, жести рук, одяг з піднятим зліва краєм, огортає тіло гіматій, в більшості випадків загострені донизу овали голів з коротко підстриженим волоссям і густими бородами. Всі ці риси не дозволяють доповнити дані загальної композиційної схеми. Затерті особи підсилюють відчуття умовності, і тільки в окремих випадках круглі точки очей і ледь помітні тонкі лінії носа і вусів другого апостола справа (рис. 4) вказують на східні етнічні риси. Правда, говорити про великий ніс і широко відкриті очі у даному випадку можна лише дуже обережно.

Рис. 5. Хрест прп. Марка Печерника. Святий Феодор. Фрагмент.

Як уже зазначалося, з двох фігур мучеників збереглося лише зображення св. Феодора у верхній частині хреста (рис. 2, 5). Правда, і тут виявляються істотними втрати, особливо на рівні грудей. Але у нас немає сумнівів щодо того, що в правій руці перед грудьми мученик тримав хрест, як це видно на іконі першої половини VII ст. в монастирі св. Катерини на Синаї [37, с. 117, 118, рис. 210, 215]. У візантійській дрібній пластиці широко відомі випадки, коли зображені разом Феодор Тирон і Феодор Стратилат.

Зокрема, їх зображення прикрашали двосторонній камінь на яшмі у зібранні Б. та В. Ханенків у Києві [82, с. 179, рис. 4].

Обидва святі дуже схожі за своїм виглядом, і тому їх персоніфікація пов'язана з деякими труднощами. Однак в даному випадку можна виходити з того, що в літературі і мистецтві разом зі св. Георгієм зазвичай зображували св. Феодора Стратилата. Зображення у верхній частині хреста типологічно нагадує виконані з благородних металів релікварії святих Димитрія Солунського (Мироточивця), Нестора Літописця і Сергія Радонезького, які, зазвичай, датуються у хронологічних межах III-XII ст. [82, с. 1-28: 38, с. 61, рис. 67; 39, с. 71].

Фігури лоратних архангелів на торцях поперечної перекладини хреста сприймаються як ті, які прикривають композицію, у котрій представлений Христос серед 12 апостолів. Її можна визначати як відправлення учнів на проповідь, яка ілюструє текст Євангелія від Матвія (XXVIII, 16-20) [45, , с. 81—83].

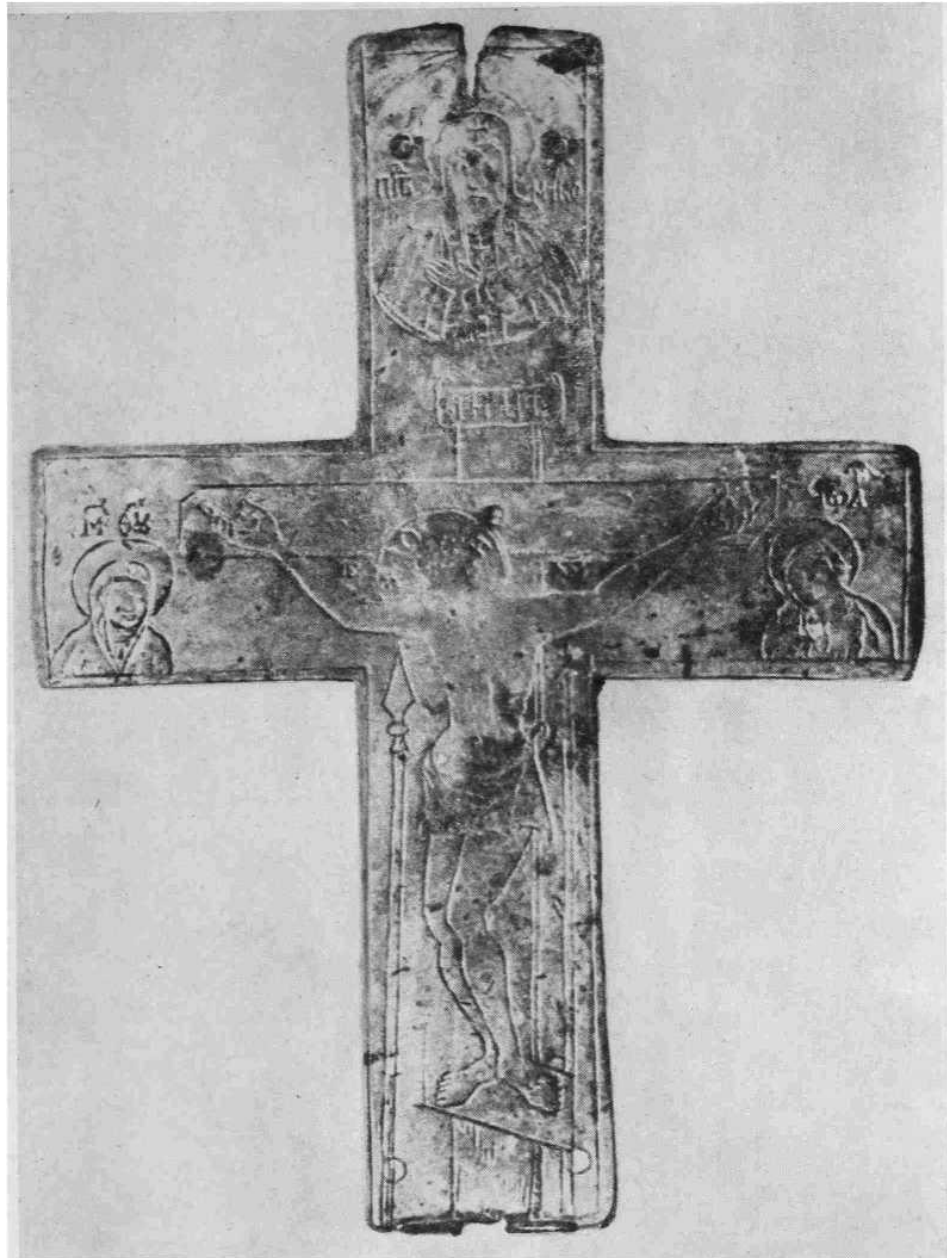

Рис. 6. Лицьова стулка хреста Марка Печерника. Мідь, гравірування. Друга чверть XVII ст. м.
Київ, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

Верхня частина хреста, яка представляла пластину із зображенням Розп'яття, мабуть, була втрачена занадто давно. Принаймні, у XVII ст. вже

виникла необхідність у виготовленні нової пластини, котра збереглася до сьогодні (рис. 6). Ця пластина складена з двох тонких мідних листів, з'єднаних закріпками (розмір 24,3 X X16,3, товщина близько 2 мм; пнв. № КПЛ-М-3924), у нижній частині дві петлі для шарніра. На лицьовій стороні знаходяться гравірування зображення розп'ятого Христа з майбутніми Богоматір'ю та Іоаном Богословом і преподобного Марка Печерника (в медальйоні вгорі). Встановити час виконання гравіювання можна за допомогою гравюр, що прикрашають книги, які вийшли з друкарні Києво-Печерської Лаври.

Таким чином, хрест Марка Печерника своєю іконографією в основному пов'язаний з візантійським вівтарним розписом і відповідно є відображенням однієї з його схем.

Верхня стулка хреста-релікварія, про який йде мова, явно мала вигляд пластини, яка закривала хрест зверху; зберігся лише корпус у вигляді хрестоподібного ковчега. Реконструювати в деталях композиційну схему зображень, що прикрашала колись цю частину хреста, неможливо, але встановлення сюжету не являє труднощів.

За епіграфічними особливостями накреслення літер на хресті Марка Печерника є безперечним твором другої половини XI століття.

Отже, підводячи підсумок, зазначимо, що характеризуючи і узагальнюючи опис хреста-релікварія ми дійшли до таких висновків: він - металевий пустотілий, двосторонній; краї рамен неоднакові. Стан збереження: виріб був повністю патинований. Розміри: 23,3 x 14,8 x 2,77 см. Матеріал і техніка виготовлення: виріб виготовлений із міді. Хрест відлито у формі, без оздоблень. На кінцях вертикального рамена - потертості. Опис зображення: краї рамен хреста чіткі. Аверс: таушировка (насичкою) під інкрустацію виконана фігура Христа серед 12 апостолів (рис. 2-4), а також святих Феодора і Георгія з супровідними грецькими написами. Реверс: внутрішня поверхня виробу вкрита лудженням (шаром олова методом напилювання), що здійснювалося для запобігання окислюванню металу (міді). Така технологія в Україні поширилася у XVII ст. Іконографія: кожен рисунок – це піктограма, зміст якої відображає конкретну особистість. Ряд ознак,

притаманних релікварію (висока майстерність виконання зображень, ретельний відлив виробу, металічна форма) вказують швидше на східну (візантійську) метрику предмету. Щодо часу виготовлення хреста, то виходячи з періоду, коли жив Марко Печерник, час виготовлення предмету слід віднести до останньої чверті XI ст. Аналоги даному хресту-релікварію є, але з них не пили воду, а зберігали частинки мощів святих. Це і енкалпіони з гравіюванням: один - великий, інший - меншого розміру, які належали Петру Могилі. Але все-таки нині хрест прп. Марка Гробокопача застається рідкісною пам'яткою християнського мистецтва і культу давноминулої доби!

Хрести прп. Миколи Святоші майже не досліджувалися. Як відомо, завдяки пожертвам Святоші, в 1108 році була споруджена Святотроїцька надбрамна церква, яка і сьогодні прикрашає Києво-Печерську Лавру. Під час ремонтно-реставраційних робіт у 80-х роках XIX століття у південній стіні церкви, недалеко від статі, знайшли два дерев'яних хрести (рис. 7, 8), оббиті позолоченими пластинами і прикрашені емаллю. Хрести були реліквією роду чернігівських князів, до яких належав Микола Святоша, і були святиною.

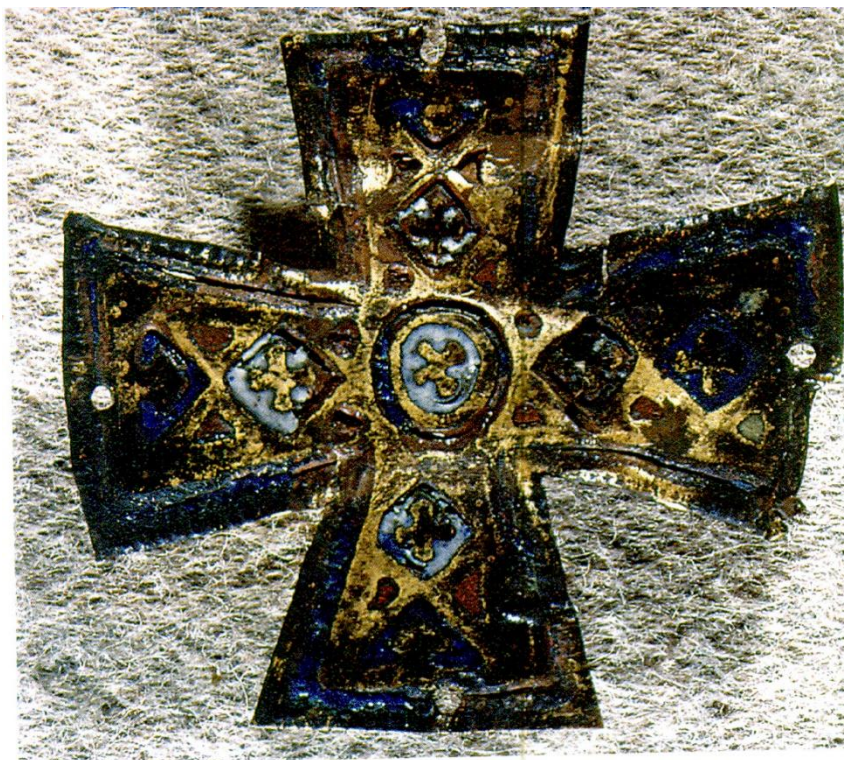

Рис. 7. Хрест прп. Миколи Святоші. Остання чверть XII ст. м. Київ, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

Рис. 8. Хрести прп. Миколи Святоші. Остання чверть XII ст. м. Київ, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

3.2. Оптичні методи дослідження: металографічний метод, інноваційна спектроскопія хрестів прп. Марка Печерника та Миколи Святоші

До цього часу не було проведено хіміко-технологічної експертизи сплаву, з якого виготовлено хрест прп. Марка Печерника і позолочених пластин, якими оббиті хрести Миколи Святоші, а також не досліджено хімічний склад емалі, котрою вони прикрашені. Хоча хрест прп. Марка і не має в складі дорогоцінних металів, а хрест Святоші – лише позолочені пластини, вони посідають вагоме історичне значення, спонукають до уточнення місця їх виготовлення, хронологічних характеристик, і саме тому потрібен всебічний науковий аналіз, в тому числі, й вельми важливий металографічний метод.

Поняття "металографічний аналіз" трактують, як метод вивчення мікро- і макроструктури металів і сплавів за допомогою візуального спостереження при різному збільшенні. Тобто металографічний аналіз - це комплекс саме оптичних досліджень металів і сплавів.

Переважна більшість сучасних методів молекулярної ідентифікації речовин включають етап попередньої механічної і хімічної обробки зразків. Це вимагає значних тимчасових і фінансових витрат і часто призводить до руйнування самого об'єкта дослідження. А що робити, якщо в якості останнього виступає, наприклад, раритетний музейний експонат – хрест прп. Марка Печерника чи Миколи Святоші? На щастя, існують і інші – інноваційні «безконтактні» - способи аналізу, засновані на фізичних методах дослідження речовини. Незаперечною перевагою багатьох з них є простота виконання тесту, особливо коли не потрібно спеціальної підготовки зразка. Важливе місце серед неруйнуючих способів дослідження речовини займають оптичні методи. У них використовується здатність кожної речовини генерувати при опроміненні світлом у відповідь на електромагнітний сигнал, спектр якого однозначно визначається атомно-молекулярною структурою цієї речовини. За отриманням спектру, вирішивши зворотну задачу, можна ідентифікувати речовини, що входять до складу досліджуваного зразка. Одним з найбільш інформативних оптичних методів є так звана спектроскопія комбінаційного розсіювання (роман-спектроскопія), в основі якої лежить ефект непружного розсіювання світла. Такий розсіяний світловий сигнал, як правило, в мільйони разів слабкіше вихідного, проте з появою останнім часом потужних лазерів і високочутливих фотоелектричних детекторів стало можливим отримувати детальні відомості про молекулярній будові практично будь-яких речовин.

Вирішити це завдання допомагає і активний розвиток комп'ютерних технологій, що дозволяють створювати бази даних еталонних спектрів та розробляти алгоритми порівняння і розпізнавання елементів спектра. Області практичного застосування методу романівської спектрометрії дуже різноманітні. Метод успішно використовується у мистецтвознавстві, криміналістиці, ювелірній справі, застосовується для екологічного моніторингу - системи контролю шкідливих домішок у повітрі, воді, ґрунті, а також у сільськогосподарській продукції. Сьогодні існує ряд молекулярних аналізаторів вітчизняного і зарубіжного виробництва, заснованих на методі романівської спектрометрії.

Зазвичай вони представляють собою лабораторні спектрометри із вбудованим джерелом монохроматичного випромінювання.

Для обладнання такого типу характерна велика точність вимірювань, однак у нього є істотний недолік: щоб ідентифікувати спектральний сигнал, дані передають на зовнішній комп'ютер, який повинен їх інтерпретувати і привести до формату бази даних для подальшого порівняння. Через затримки, викликані неавтономністю аналізатора, ці прилади не можуть працювати в режимі реального часу, крім того, вони дуже громіздкі. Що стосується портативних пристроїв з вбудованим додатковим обладнанням, то кількість їх невелика, до того ж більшість з них використовують метод інфрачервоної спектроскопії поглинання, при якому, як правило, потрібна попередня обробка речей. Призначені вони в основному для вирішення вузького кола завдань. Однак для визначення невідомих компонентів суміші речовин такі пристрої не годяться. Крім того, використання подібної апаратури хімічного контролю стримується високою ціновою політикою.

Портативний молекулярний аналізатор повністю автономний. Як для вбудованого джерела випромінювання використовується відносно недорогий напівпровідниковий лазер. Такі лазери мініатюрні, тому прилад виходить дуже компактним. Позбутися від зайвої ваги допомогли ще й інші особливості конструкції приладу, наприклад використання діахронічного дзеркала. Незважаючи на компактність приладу, його спектральний дозвіл дозволяє безпомилково розпізнавати більшість хімічних сполук. Як еталони використовуються спектри, отримані на прецизійному обладнанні. Однак точність оптичної ідентифікації речовин багато в чому залежить від алгоритмів комп'ютерної обробки сигналу. У інноваційному приладі застосовується алгоритм розпізнавання, заснований на так званому вейвлет-аналізі - розкладанні спектра за спеціальними неперіодичними базисними функціями, обмеженими за амплітудою і частотою.

Цей спосіб обробки даних реалізований в спеціалізованому обчислювальному пристрої, вбудованому безпосередньо в прилад, що дозволило

радикально скоротити час ідентифікації. Випробування прототипу нового приладу були успішно проведені в лабораторних умовах при різному освітленні: двох варіантах штучного освітлення, денному вуличному світлі, а також в темній кімнаті. Тривалість повного аналітичного циклу при цьому склала менше 2 секунд.

Спектр-«відбиток». Явище пружного (релеївського) розсіювання світла на молекулах речовини відомо давно, енергія квантів і довжина хвилі при цьому виді розсіювання не змінюються. А на початку ХХ ст. був відкритий ефект непружного взаємодії світлового кванта з молекулою, коли вона поглинає частину його енергії. Величина «відібраної» у кванта енергії не є довільною: вона дорівнює різниці між двома різними енергетичними рівнями стану молекули.

Таким чином, в спектрі розсіювання монохроматичного випромінювання крім основної лінії на довжині хвилі джерела з'являються більш слабкі додаткові лінії, зрушені в довгохвильову область спектра. Оскільки кожна речовина має свій специфічний набір енергетичних рівнів, у який увійшов спектр комбінаційного розсіювання, вона є унікальною. Такий своєрідний «відбиток пальця» можна зняти практично з усіх органічних і неорганічних хімічних сполук в будь-якому агрегатному стані.

Отже, на жаль, до цього часу не було проведено хіміко-технологічної експертизи сплаву, з якого виготовлено хрест прп. Марка Печерника і позолочених пластин, якими оббиті хрести Миколи Святоші, а також не досліджено хімічний склад емалі, котрою вони прикрашені. Не застосовувалися також такі методи як: металографічний та спектроскопія комбінаційного розсіювання (роман-спектроскопія).

ВИСНОВКИ

В умовах відродження суспільного й наукового інтересу до християнських святинь постала необхідність вивчення сакральних реліквій давньокиївського періоду, органічно пов'язаних із процесом становлення етноконфесіональної ідентичності Русі. У цьому контексті особлива роль належить хрестам-енколпіонам (хрестам-релікваріям).

Як істинна історико-мистецтвознавча наука сформувалася ставрографія на початку ХХ століття і розвивалася надалі у трьох напрямках: історичному: народознавство, церковна археологія, епіграфіка, джерелознавство; богословському - дослідженні релігійних свідчень джерел про Животворчий Хрест, переказів про побачені та чудотворні хрести і їх зображення на іконах, мозаїках, фресках, тканинах, будівлях тощо; а також – у мистецтвознавчому: іконографія, історія мистецтва тощо.

Окремим різновидом досліджень із ставрографії є об'ємні хрести, які використовуються під час церковної служби: напрестольні, виносні та ін.; хрести, котрі носили на грудях: натільні й наперсні.

Ставрографія широко застосовує різноманітні наукові методи досліджень з археології, історії, джерелознавства, етнографії, епіграфіки, металознавства, палеографії та ін. Мистецтвознавчий концепт ставрографії досліджує аспект художнього стилю, особливостей іконографії різних типів хрестів.

Хрест (криж) - це символ християнства, прототипом якого, як стверджують, є дерев'яний модус для видобування вогню – це дві схрещені палиці; один з найархаїчніших людських знаків. Криж нерідко являв собою символ життя та сонця (коло) і зображувався на статуетках чи металевих речах, на днищах, стінках чи накривках глиняного начиння.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть археологічні розкопки у Середньому Подніпров'ї дозволили зібрати значну кількість виробів дрібної культової пластики з металу і каменю, серед яких виокремлювалися: хрести-енколпіони, натільні хрестики, різноманітні підвіски, іконки. Однак, недосконалі

методи проведення археологічних досліджень, а саме відсутність записів про розкопки, призвели до незнання обставин виявлення важливих історико-культурних пам'яток. Крім того багато архаїчних хрестів були знахідками так званих «чорних археологів», котрі розкопували пам'ятки археології, наприклад Княжу Гору. Але зважаючи на ці обставини, ставрографічні зібрання, знайдені у другій половині XIX – першій половині XX століть являють вагому наукову цінність.

Підсумовуючи еволюцію досліджень із ставрографії, потрібно наголосити на відкритті першого в Україні Музею Хреста, котре відбулося 13 жовтня 2013 р. (26). Більше ніж 2000 витворів дрібної культової пластики з 15-ти областей України всеохоплююче представляють розвиток і динаміку змін у натільних хрестах протягом XV–XIX століть.

На сучасному етапі в Україні ставрографія знаходиться у періоді ренесансу після довготривалого ігнорування офіційною наукою. Заслужують на увагу дослідження науковців: Є. Архипової, В. Зоценка, Р. Орлової, В. Павлової, Л. Строкової, С. Пивоварова.

Окремою направленістю української ставрографічної науки є вивчення кам'яних і дерев'яних надмогильних хрестів – пам'яток сакрально-лапідарного мистецтва. Детально розглянули та проаналізували ці пам'ятки дослідники –Т. Березовська, О. Дехтярчук, Р. Забашта, В. Кузенко, В. Малина, Р. Одрехівський, І. Сапожников, М. Станкевич, Д. Телегін, Л. Хом'як, Р. Шувалов та інші.

В Україні ставрографічні розвідки ведуться у двох спрямуваннях: історичному та мистецтвознавчому – вивчені хрести від античності до новітніх віків (I – XX століття): релікварії, наперсні, придорожні; проаналізовано монументальні кам'яні та дерев'яні надгробки та культові предмети з дорогоцінних матеріалів, дерева, каміння.

Є необхідність створення концептуального базису розвитку науки, поширення ідей у наукових колах, уніфікації ставрографічного термінологічного апарату, систематизації різних типів хрестів, їх ознак, розробки системи

ставрографічної оцінки хрестів із позицій мистецтвознавчих вчень. Таким чином, все це спростить працю дослідників, які вивчають пам'ятки давноминулих часів.

Архіважливими завданнями української ставрографії є виявлення, науковий опис, класифікація та включення до наукових джерел (створення базисів даних, публікація ілюстрованих каталогів тощо) зразків хрестів, а також популяризування ставрографії як часткового розділу історичної науки. Питання ставрографії мають широко розглядалися на фахових інтернет-сайтах, які б представляли колекції як державних музеїв, так і приватних. Такі сайти могли б допомогти не тільки одноосібним збирачам, а й практикам, котрі займаються атрибуцією артефактів сивої архаїки.

У Київську Русь хрест прийшов з прийняттям християнства і став, перш за все, предметом особистого благочестя. Хрест-тільник надягали на шию під час хрещення і він залишався з віруючим до кінця життя.

Виробництво міднолитих чотирикінцевих натільних хрестів відомо у Давньоруській державі з XII ст., екстраординарний розвиток воно отримало в Києві. На литих тільниках зустрічаються різні зображення – Голгофський хрест, Розп'яття, Спас Нерукотворний, св. арх. Михайло, святі Миколай Чудотворець, Микита мученик та іншими емалевими вставками, з XVIII ст. їх верх виконували у формі корони.

Види хреста як культового знаку:

- 4) живописні (на фресках, іконах, мозаїках);
- 5) графічні (графіті, різьблення на дереві, камені, металі тощо);
- 6) об'ємні (з металу, шкіри, дерева, каменю, кістки, бурштину, перламутру тощо).

Однією з якнайбільших в Україні є колекція металевих хрестів VI – XX століть у Національному музеї історії України (м. Київ). Багато хрестів-релікваріїв зберігається у національних історико-культурних заповідниках: «Києво-Печерському», «Софії Київській», «Херсонесі Таврійському», Музеї мистецтв Богдана та Варвари Ханенків, Музеї історії міста Києва, Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського, музеях Львова, Рівного, Чернівців, Дніпра,

Запоріжжя, Нікополя, Берестечка, Ялти, Керчі та ін., у фондах Інституту археології Національної академії наук України, археологічних центрах при закладах вищої освіти: Львівському, Чернівецькому, Дніпровському національних університетах.

Зібрання дерев'яних хрестів зберігається у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику, Національному музеї історії України, Музеї давньої української культури у Львові.

Потрібно зазначити, що чимала кількість ставрографічних пам'яток походженням з України знаходяться за її межами: музеях Ватикану, Британському музеї (м. Лондон), Метрополітені-музеї (м. Нью-Йорк), Державному ермітажі (м. Санкт-Петербург), Державному історичному музеї (м. Москва) та ін.

Багато експонатів перебувають у приватних колекціях, їх немає у загальнодоступних каталогах, тому про наявність важко стверджувати. Винятком є колекції мецената С. Платонова, а також подружжя Ігоря та Оксани Гринівих (2007- 2008 р. р. - Музей мистецтв Богдана та Варвари Ханенків).

Таким чином, розглянута еволюція хреста у вітчизняних та зарубіжних ставрографічних традиціях на прикладі лише деяких його різновидів дає нам можливість доторкнутися до зовнішнього боку ставрографічної традиції і частково проаналізувати типологізм хреста.

Незважаючи на все різноманіття форм і архітектурних стилів, які використовуються під час будівництва храмів, внутрішній устрій православного храму завжди наслідував певний канон, котрий був у Візантії приблизно до початку другого тисячоліття і не зазнав істотних змін.

Церковне начиння (охендожене) - це головний атрибут будь-якого храму і церкви. Бере воно свій початок із архаїчних часів і є невід'ємною частиною Божого дому. Зупинимось на деяких складових церковної атрибутики і з'ясуємо її призначення.

Таким чином, ми розглянули тільки деякі атрибути церковного начиння (охендоження), які мають сакральню-ритуальне значення, давноминулу історію походження і відіграють архіважливу роль у православному віруванні.

Мідний хрест Марка Гробокопача датується 1090 р. Надалі з цього хреста були зроблені 10 копії, також особливо шановані. Хрест-енколпійон цього великого подвижника є рідкісною реліквією, що збереглася від преподобних отців до цього дня. За майже тисячолітню історію Лаври це єдина річ, про яку точно відомо, що вона належала святому отцю найдавнішого монастиря Київської Русі. Адже лаврські подвижники не мали особистих цінностей, дотримуючись обітницю нестягання. Тому кожна річ з їх спадщини безцінна.

Екстраординарним є хрест-енколпійон Марка Печерника (Гробокопача) XI ст. Марко – це монах Печерського монастиря. Прп. Марко копав для померлих ченців ями в підземеллі, тому і мав наймення Гробокопача. Марко брав участь у перенесенні мощей преподобного Феодосія в Успенський собор. Преподобний ніколи не брав монет за свою працю, а якщо і заробляв якусь дріб'язок - віддавав вбогим. Гнітив тіло носінням нелегких ланцюгів, а його нагрудний міднолитий хрест-мощовик, всередині пустий (розмір 23,3 x 14,8 x 2,77 см) був ченцю міркою для тамування спраги: він пив води не більше, ніж поміщалося в тому хресті.

Усупереч небуденності постаті Луцького князя, преподобного Миколи Святоші, ще немає детального наукового життєпису святого. Є лише стислі науково-популярні біографи, публікації та wspomини в інших роботах. Про святого йдеться у «Києво-Печерському Патерику», де міститься його житіє; у «Повісті минулих літ», кількох пом'яниках та синодиках, у літературних пам'ятках початку XII століття.

Щонайбільше про Святошу написано у його «Житії», яке входить до первинної редакції «Києво-Печерського патерика», створеного на початку XIII ст., тобто сторіччя після смерті святого. Необхідно зазначити, що цей твір не позбавлений певних міфічних тем. Врахуймо це також, як і значну хронологічну невідповідність між часом смерті князя та створенням «Патерика», до наведених тут відомостей про життя князя потрібно підходити з певними застереженням.

Таким чином, зазначене вище дає підставу обережно припустити, що укладач Слова про Миколу Святошу Києво-Печерського Патерика використовував чернігівський джерело, автор якого був близький до Миколі Святоші, знав його родовід і був наближеним до чернігівських князів з династії Давидовичів. Чи було цим джерелом «Житіє Миколи Святоші», яке не дійшло до нас, або, навпаки, таке «Житіє» було створено на основі патерикової розповіді - ми можемо тільки здогадуватися. Але представлені дані про вшанування Святоші свідчать про те, що його «Житіє» повинно було з'явитися ще в ранній період, перед наближенням кінця світу.

З прийняттям християнства у Київській Русі з'являється велика кількість церковних предметів. Найбільш численну групу серед них складають міднолиті вироби, що пояснюється простотою технології, відносною дешевизною матеріалу і широким попитом населення на подібні предмети.

Основним центром виробництва мідного лиття в кінці XI - початку XIII століття був Київ.

Одним з найбільш розповсюджених видів давньоруської міднолитної пластики XI-XV століть є хрести-енколпіони.

У XV-XVI століттях на дерев'яних, кістяних і металевих хрестах поміщали образ архангела Михайла, предводителя небесного воїнства. Ймовірно, такі хрести (крижі) носили на собі ратники разом зі складними образами і змійовиками-оберегами з металу.

Техніка мідного лиття дозволила винайти таку велику багатоскладну форму, як хрест восьмикутний, оточений клеймами із зображенням святкових сцен і обраних ікон, це були віднайдені міднолиті змійовики, хрести-тільники і енколпіони. Серед них є доісторичні, які сягають домонгольських виробів, що демонструє їх виняткове шанування. Вони, мабуть, зберігалися витязями в якості родинних цінностей і, аналогічно клалися до благословенних ликів, передавалися у спадок.

Хрест прп. Марка Печерника своїми розмірами набагато перевершує зазначені вироби. Не ставлячи під сумнів його визначення в якості хреста-

релікварія, не можна в той же час висловлювати впевненість у використанні його як енколпіона, оскільки для носіння на грудях він занадто великий.

Однією з істотних особливостей хреста Марка Печерника є іконографія, яка прикрашає його, і перш за все - це композиція, котра заповнює перехрестя і рукава поперечної перекладини. Подана в центрі фігура Христа (рис. 2, 3) більш ніж у 2 рази вище фігур апостолів (рис. 4), що обумовлено не стільки наявністю вільного місця, скільки загальною схемою. Апостоли розташовані в один ряд двома щільно зімкнутими групами, які утворюють разом з зображенням Христа єдину композицію. Фігура св. Феодора (рис. 5) і майже зовсім стерта фігура св. Георгія, очевидно, були однакового розміру, але трохи перевищували зображення апостолів.

З двох фігур мучеників збереглося лише зображення св. Феодора в верхній частині хреста (рис. 2, 5). Правда, і тут виявляються істотними втрати, особливо на рівні грудей. Але у нас немає сумнівів щодо того, що в правій руці перед грудьми мученик тримав хрест, як це видно на іконі першої половини VII ст. в монастирі св. Катерини на Синаї.

Таким чином, хрест Марка Печерника своєю іконографією в основному пов'язаний з візантійським вівтарним розписом і відповідно є відображенням однієї з його схем.

Отже, підводячи підсумок, зазначимо, що характеризуючи і узагальнюючи опис хреста-релікварія ми дійшли до таких висновків: він - металевий пустотілий, двосторонній; краї рамен неоднакові. Стан збереження: виріб був повністю патинований. Розміри: 23,3 x 14,8 x 2,77 см. Матеріал і техніка виготовлення: виріб виготовлений із міді. Хрест відлито у формі, без оздоблень. На кінцях вертикального рамена - потертості. Опис зображення: краї рамен хреста чіткі. Аверс: таушировкаю (насічкою) під інкрустацію виконана фігура Христа серед 12 апостолів (рис. 2-4), а також святих Феодора і Георгія з супровідними грецькими написами. Реверс: внутрішня поверхня виробу вкрита лудженням (шаром олова методом напилювання), що здійснювалося для запобігання окислюванню металу (міді). Така технологія в Україні поширилася у XVII ст. Іконографія: кожен

рисунок – це піктограма, зміст якої відображає конкретну особистість. Ряд ознак, притаманних релікварію (висока майстерність виконання зображень, ретельний відлив виробу, металічна форма) вказують швидше на східну (візантійську) метрику предмету. Щодо часу виготовлення хреста, то виходячи з періоду, коли жив Марко Печерник, час виготовлення предмету слід віднести до останньої чверті XI ст. Аналоги даному хресту-релікварію є, але з них не пили воду, а зберігали частинки мощів святих. Це і енкалпіони з гравіюванням: один - великий, інший - меншого розміру, які належали Петру Могилі. Але все-таки нині хрест прп. Марка Гробокочача застається рідкісною пам'яткою християнського мистецтва і культу давноминулої доби!

Хрести прп. Миколи Святоші майже не досліджувалися. Як відомо, завдяки пожертвам Святоші, в 1108 році була споруджена Святотроїцька надбрамна церква, яка і сьогодні прикрашає Києво-Печерську Лавру. Під час ремонтно-реставраційних робіт у 80-х роках XIX століття у південній стіні церкви, недалеко від статі, знайшли два дерев'яних хрести (рис. 7, 8), оббиті позолоченими пластинами і прикрашені емаллю. Хрести були реліквією роду чернігівських князів, до яких належав Микола Святоша, і були святиною.

Переважна більшість сучасних методів молекулярної ідентифікації речовин включають етап попередньої механічної і хімічної обробки зразків. Це вимагає значних тимчасових і фінансових витрат і часто призводить до руйнування самого об'єкта дослідження. А що робити, якщо в якості останнього виступає, наприклад, раритетний музейний експонат – хрест прп. Марка Печерника чи Миколи Святоші? На щастя, існують і інші – інноваційні «безконтактні» - способи аналізу, засновані на фізичних методах дослідження речовини. Незаперечною перевагою багатьох з них є простота виконання тесту, особливо коли не потрібно спеціальної підготовки зразка. Важливе місце серед неруйнуючих способів дослідження речовини займають оптичні методи. У них використовується здатність кожної речовини генерувати при опроміненні світлом у відповідь на електромагнітний сигнал, спектр якого однозначно визначається атомно-молекулярною структурою цієї речовини. За отриманням спектру, вирішивши зворотну задачу, можна

ідентифікувати речовини, що входять до складу досліджуваного зразка. Одним з найбільш інформативних оптичних методів є так звана спектроскопія комбінаційного розсіювання (роман-спектроскопія), в основі якої лежить ефект непружного розсіювання світла. Такий розсіяний світловий сигнал, як правило, в мільйони разів слабкіше вихідного, проте з появою останнім часом потужних лазерів і високочутливих фотоелектричних детекторів стало можливим отримувати детальні відомості про молекулярній будові практично будь-яких речовин.

Таким чином, на жаль, до цього часу не було проведено хіміко-технологічної експертизи сплаву, з якого виготовлено хрест прп. Марка Печерника і позолочених пластин, якими оббиті хрести Миколи Святоші, а також не досліджено хімічний склад емалі, котрою вони прикрашені. Не застосовувалися також такі методи як: металографічний та спектроскопія комбінаційного розсіювання (роман-спектроскопія). У майбутньому це буде подальшим вектором у атрибуції хрестів прп. Марка Печерника та Миколи Святоші.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічний електронний тлумачний словник української мови [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://sum.in.ua>.
2. Зведений словник застарілих та маловживаних слів [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/rizne/zvslovnyk.htm>.
3. Івченко А. О. Новий орфографічний словник української мови / А. О. Івченко., 2007. – 712 с.
4. Пуряєва. Н. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пуряєва. – 2001. – С. 160.
5. Diane le Berrurier. Icons from the deep / Diane le Berrurier. // Archaeology. – 1988. – С. 21–27.
6. Jeckel Stefan. Russische Metall-Ikonen-in Formsand gegossener Glaube / Jeckel Stefan. – 1995.
7. Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик / Д. І. Абрамович., 1931.
8. Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик / Д. І. Абрамович, В. О. Кречотень., 1991.
9. Банк А. В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза / А. В. Банк. – 1966.
10. Академічний електронний тлумачний словник української мови [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://sum.in.ua>.
11. Зведений словник застарілих та маловживаних слів [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/rizne/zvslovnyk.htm>.
12. Івченко А. О. Новий орфографічний словник української мови / А. О. Івченко., 2007. – 712 с.
13. Пуряєва. Н. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пуряєва. – 2001. – С. 160.
14. Diane le Berrurier. Icons from the deep / Diane le Berrurier. // Archaeology. – 1988. – С. 21–27.

15. Jeckel Stefan. Russische Metall-Ikonen-in Formsand gegossener Glaube / Jeckel Stefan. – 1995.
16. Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик / Д. І. Абрамович., 1931.
17. Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик / Д. І. Абрамович, В. О. Кречотень., 1991.
18. Банк А. В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза / А. В. Банк. – 1966.
19. Академічний електронний тлумачний словник української мови [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://sum.in.ua>.
20. Зведений словник застарілих та маловживаних слів [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/rizne/zvslovnyk.htm>.
21. Івченко А. О. Новий орфографічний словник української мови / А. О. Івченко., 2007. – 712 с.
22. Пуряєва. Н. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пуряєва. – 2001. – С. 160.
23. Diane le Berrurier. Icons from the deep / Diane le Berrurier. // Archaeology. – 1988. – С. 21–27.
24. Jeckel Stefan. Russische Metall-Ikonen-in Formsand gegossener Glaube / Jeckel Stefan. – 1995.
25. Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик / Д. І. Абрамович., 1931.
26. Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик / Д. І. Абрамович, В. О. Кречотень., 1991.
27. Банк А. В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза / А. В. Банк. – 1966.
28. Академічний електронний тлумачний словник української мови [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://sum.in.ua>.
29. Зведений словник застарілих та маловживаних слів [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/rizne/zvslovnyk.htm>.
30. Івченко А. О. Новий орфографічний словник української мови / А. О. Івченко., 2007. – 712 с.

- 31.Пуряєва. Н. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пуряєва. – 2001. – С. 160.
- 32.Diane le Berrurier. Icons from the deep / Diane le Berrurier. // Archaeology. – 1988. – С. 21–27.
- 33.Jeckel Stefan. Russische Metall-Ikonen-in Formsand gegossener Glaube / Jeckel Stefan. – 1995.
- 34.Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик / Д. І. Абрамович., 1931.
- 35.Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик / Д. І. Абрамович, В. О. Кречотень., 1991.
- 36.Банк А. В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза / А. В. Банк. – 1966.
- 37.Академічний електронний тлумачний словник української мови [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://sum.in.ua>.
- 38.Зведений словник застарілих та маловживаних слів [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/rizne/zvslovnyk.htm>.
- 39.Івченко А. О. Новий орфографічний словник української мови / А. О. Івченко., 2007. – 712 с.
- 40.Пуряєва. Н. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пуряєва. – 2001. – С. 160.
- 41.Diane le Berrurier. Icons from the deep / Diane le Berrurier. // Archaeology. – 1988. – С. 21–27.
- 42.Jeckel Stefan. Russische Metall-Ikonen-in Formsand gegossener Glaube / Jeckel Stefan. – 1995.
- 43.Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик / Д. І. Абрамович., 1931.
- 44.Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик / Д. І. Абрамович, В. О. Кречотень., 1991.
- 45.Банк А. В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза / А. В. Банк. – 1966.
- 46.Білецький Б. Преподобний Микола Святоша. – князь Луцький / Б. Білецький. // Шлях. – 1937. – С. 3.

- 47.Бузян Г. Н. Матеріали Х ст. з території посаду Переяславля Руського / Г. Н. Бузян. // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – №2.
- 48.Бузян Г. Н. Отчет о работе Яготинско-Переяславского отряда Киевской областной археологической экспедиции «Свода» в 1985 году / Г. Н. Бузян., 1985.
- 49.Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Т. Бусел., 2004. – 1440 с.
- 50.Векленко В. О. Втрачена ставрографія Ігрени / В. О. Векленко, М. І. Несправа. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2010. – №19.
- 51.Векленко В. О. До питання про походження барочних хрестів кінця XVII – XVIII ст. / В. О. Векленко. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2007. – №5.
- 52.Векленко В. О. Запорозькі натільні хрести XVIII ст. з території Середнього Присамар'я / В. О. Векленко. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2009. – №18.
- 53.Векленко В. О. Натільні хрести козацької доби з Ігреньського півострову (попереднє повідомлення) / В. О. Векленко, О. І. Мігульов. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2010. – №19.
- 54.Векленко В. О. Ставрографічний комплекс з Старосинявського району Хмельницької області / В. О. Векленко, О. І. Мігульов. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2011. – №20.
- 55.Векленко В. О. Середньовічні натільні хрести з Ігреньського півострову / В. О. Векленко, О. І. Мігульов. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – 2010.
- 56.Векленко В. О. Ставрографічні матеріали з с. Липці Харківської області: презентація комплексу / В. О. Векленко. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2012. – №21.
- 57.Векленко В. О. Християнське срібло XIX ст. з Ігреньського півострову / В. О. Векленко, О. І. Мігульов, А. В. Векленко. // Музейні читання. – 2011.

58. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. / Л. В. Войтович., 2006.
59. Гаврилов Д. А. Применение портативного рамановского спектрометра «Око» в системах безопасности / Д. А. Гаврилов, А. В. Леус, Т. С. Гаврилова Т. С.. // Т-Comm – теле коммуникации и транспорт. – 2011. – №1.
60. Гнутова С. В. Пам'ятники новгородського мідного художнього лиття XIV-XVI ст. із зібрання Музею ім. Андрія Рубльова / С. В. Гнутова. // Пам'ятки культури. Нові відкриття.. – 1995. – С. 364–370.
61. Гнутова С. В. Становлення місцевих типів в новгородській металопластиці XIV століття / С. В. Гнутова. // Давньоруська скульптура: Проблеми і атрибуції. – 1993. – №2. – С. 47–66.
62. Голишев І. А. Виробництво мідних ікон в Нікологорская цвинтарі Вязниковского повіту / І. А. Голишев. // Володимирські губернські відомості. – 1869. – №27. – С. 2.
63. Грушевський М. С. Історія України-Руси. / М. С. Грушевський., 1992.
64. Грушевський М. С. Історія української літератури / М. С. Грушевський., 1993.
65. Гуревич Ф. Д. Об окольном городе летописного Новгородка X-XIII вв. / Ф. Д. Гуревич. // Советская археология. – 1962. – №1.
66. Данилевский И. Н. Повесть временных лет: герменевтические основы источниковедения летописных текстов / И. Н. Данилевский. – 2004.
67. Векленко В. О. Ставрографічні матеріали з с. Липці Харківської області: презентація комплексу / В. О. Векленко. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2012. – №21.
68. Векленко В. О. Християнське срібло XIX ст. з Ігреньського півострову / В. О. Векленко, О. І. Мігульов, А. В. Векленко. // Музейні читання. – 2011.
69. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. / Л. В. Войтович., 2006.
70. Гаврилов Д. А. Применение портативного рамановского спектрометра «Око» в системах безопасности / Д. А. Гаврилов, А. В. Леус, Т. С. Гаврилова Т. С.. // Т-Comm – теле коммуникации и транспорт. – 2011. – №1.

- 71.Гнутова С. В. Пам'ятники новгородського мідного художнього лиття XIV-XVI ст. із зібрання Музею ім. Андрія Рубльова / С. В. Гнутова. // Пам'ятки культури. Нові відкриття.. – 1995. – С. 364–370.
- 72.Гнутова С. В. Становлення місцевих типів в новгородській металопластиці XIV століття / С. В. Гнутова. // Давньоруська скульптура: Проблеми і атрибуції. – 1993. – №2. – С. 47–66.
- 73.Голишев І. А. Виробництво мідних ікон в Нікологорская цвинтарі Вязниковского повіту / І. А. Голишев. // Володимирські губернські відомості. – 1869. – №27. – С. 2.
- 74.Грушевський М. С. Історія України-Руси. / М. С. Грушевський., 1992.
- 75.Грушевський М. С. Історія української літератури / М. С. Грушевський., 1993.
- 76.Гуревич Ф. Д. Об окольном городе летописного Новгородка X-XIII вв. / Ф. Д. Гуревич. // Советская археология. – 1962. – №1.
- 77.Данилевский И. Н. Повесть временних лет: герменевтические основы источниковедения летописных текстов / И. Н. Данилевский. – 2004.
- 78.Древний помяник Киево-Печерского монастыря XV–XVI вв. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1892.
- 79.Дружинін В. Г. До історії селянського мистецтва XVIII-XIX століть в Олонецкой губернії / В. Г. Дружинін. – 1926.
- 80.Жиленко І. В. Усна традиція Києво-Печерського монастиря. Історія канонізації печерських святих / І. В. Жиленко. // Могилянські читання. – 2005.
- 81.Златогорський О. Сакральні вироби та прикраси раннього середньовіччя та давньоруського часу з території Волинської області / О. Златогорський. // Нариси культури давньої Волині. – 2006.
- 82.Істрін В. М. Апокрифічне мука Микити / В. М. Істрін. – 1899. – С. 35.
- 83.Карпов А. Ю. Эсхатологические ожидания в Киевской Руси в конце XI – начале XII в. / А. Ю. Карпов. // Отечественная история. – 2002.

84. Карпова О. Православные кресты народов Украины и Грузии в собрании Российского этнографического музея: альбомкаталог / О. Карпова., 2013.
85. Каткова С. С. З історії ювелірного промислу в селі Червоному Костромської області / С. С. Каткова. // З історії збирання та вивчення творів народного мистецтва. – 1991. – С. 107–116.
86. Коваленко В. П. Жизнь и Житие Св. Прп. князя Николы Святоши: возможности реконструкции / В. П. Коваленко. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2011. – №3.
87. Коваленко В. П. Микола Святоша – перший князь-інок на Русі / В. П. Коваленко. // Слов'яни і Русь: археологія та історія. – 2013. – №8.
88. Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, О. В. Харитоновна., 2013.
89. Колибенко О. Давньоруські топоніми Переяславщини / О. Колибенко. // Наукові записки з української історії. – 2013. – №13.
90. Корзухина Г. В. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI-XIII вв. / Г. В. Корзухина. // Петербургское востоковедение. – 2003.
91. Корзухина Г. Ф. Про пам'ятники «Корсунської справи» на Русі / Г. Ф. Корзухина. // Візантійський літопис. - 1958. - С. 129-137.
92. Крайня О. О. Пивоваров С. В. Проблеми атрибуції хреста-релікварія, пов'язаного з ім'ям прп. Марка Печерника / О. О. Крайня, В. В. Курлов. // Шістнадцята Міжнародна наукова конференція Церква наука суспільство: питання взаємодії. – 2018.
93. Куза А. В. Древнерусские городища X-XIII вв. / А. В. Куза., 1996. – 255 с.
94. Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини / М. П. Кучера. // Археологія. – 1978. – №25.
95. Кучера М. П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1971 р. / М. П. Кучера. – 1971. – С. 19.
96. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. // Археологія. – 1999. – С. 252.

- 97.Макаренко Н. Е. Городища и курганы Полтавской губернии / Н. Е. Макаренко. // Сборник топографических сведений. – 1917.
- 98.Мальм В. А. Крестики с эмалью / В. А. Мальм. // Славяне и Русь. – 1968.
- 99.Мугуревич Э. С. Восточная Латвия и соседние земли в X-XIII вв. Экономические связи с Русью и другими территориями / Э. С. Мугуревич. – 1965. – С. 144.
100. Нателные кресты позднесредневековые и нового времени [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.k1000k.narod.ru/5.html>.
101. Науково-дослідний центр «Часи козацькі» і дослідження пам'яток доби українського козацтва в Україні (90-і рр. ХХ – поч. ХХІ ст.). // Історико-бібліографічний довідник. – 2006.
102. Несправа Н. В. Ставрографічні дослідження на Дніпропетровщині Історичні аспекти етносоціальних і демографічних процесів / Н. В. Несправа.
103. Николаева Т. В. Твори дрібної пластики XIII-XVII століть в зборах Загорського музею / Т. В. Ніколаєва. - 1960.
104. Ніколаєва Т. В. Давньоруська дрібна пластика з каменю XI-XV ст. / Т. В. Ніколаєва. – 1983
105. Ніколаєва Т. В. Змійовики із зображенням Феодора Стратилата як філактерії переважно для воїнів / Т. В. Ніколаєва. // Слово о полку Ігоревім та його час. – 1985. – С. 343–356.
106. Перетц В. Н. Про деякі підстави для датування мідного лиття. / В. Н. Перетц. – 1933.
107. Писания Св. Отцов и Учителей Церкви, относящиеся к истолкованию православного богослужения. // Сочинения Блаженного Симеона, архиепископа Фессалоникийского. – 1856. – №2.
108. Попельницька О. О. Попельницька О.О. Стан вивчення в Україні спеціальної історичної дисципліни ставрографії: постановка проблеми / О. О. Попельницька. // Український історичний журнал. – 2009. – №3.

109. Пуцко В. Г. Київський хрест-енколпійон з Княжої гори / В. Г. Пуцко. // *Slavia Antiqua*. – 1988. – С. 209–225.
110. Ристенко А. В. Легенда про Св. Георгія і дракона в візантійській і слов'яноноруській літературі / А. В. Ристенко. – 1909. – С. 324.
111. Ричка В. М. Церква Київської Русі: соціальний та етнокультурний аспекти. / В. М. Ричка. – 1997.
112. Сапожніков І. В. Кам'яні хрести Степової України (XVIII – перша половина XIX ст.) / І. В. Сапожніков. – Одеса, 1997.
113. Св. Иоанн Златоуст. Творения, 1904. – 500 с.
114. Свенціцка В. Різьблені ручні хрести XVII–XIX ст. / В. Свенціцка. – Львів, 1939.
115. Сікорський М. І. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції в 1979 р / М. І. Сікорський, Є. В. Махно, Г. Н. Бузян. – 1979. – С. 81.
116. Сікорський М. І. Переяславщина напередодні Київської Русі / М. І. Сікорський, А. П. Савчук. // *Середні віки на Україні*. – 1971. – №1.
117. Спасеных А. Н. Литые кресты-энколпионы и редкие нательные кресты XV–XVI с килевидным окончанием / А. Н. Спасеных., 2013.
118. Спаський І. Г. Три змійовика з України // *Середньовічна Русь*. - 1976. - С. 361.
119. Старік О. Каталог кам'яних хрестів Дніпропетровщини / О. Старік. // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. – 2003. – №12.
120. Степаненко Н. Комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань» в фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького / Н. Степаненко, М. Тихонова, В. Векленко. // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. – 2012. – №21.
121. Степаненко Н. О. Срібні нагрудні хрести із колекції Дніпропетровського історичного музею / Н. О. Степаненко. // *Музейні читання*. – 2010.
122. Тетеря Д. А. Іконки-підвіски з Переяславля Руського / Д. А. Тетеря. // *Церква і музеї: втрати XX століття*. – 2009.

123. Тимчук І. Хрести-релікварії в давньоруських пам'ятках України [Електронний ресурс] / І. Тимчук // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pssiae_2013_1_26.
124. Тітов В. Козацькі кам'яні могильні хрести в с. Ленінське та Мар'янське на Дніпропетровщині / В. Тітов. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2002. – №11.
125. Уваров А. С. Християнська символика / А. С. Уваров. – 2001. – С. 116–117.
126. Український пам'яткоохоронний інтернет-ресурс «Відлуння віків» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://pamjatky.org.ua>.
127. Уманцев Ф. Троїцька надбрамна церква / Ф. Уманцев. – 1970. – С. 14–25.
128. Фоменко І. А. Дрібна церковна пластика в зібранні Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького (XII–XIX ст.) / І. А. Фоменко, Г. Ф. Шамрай. – Дніпро: Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи, 1999.
129. Ханенко Б. И. Древности русские. Кресты и образки / Б. И. Ханенко. – 1900. – №2.
130. Хойнацкий А. Никола Святоша – князь Луцкий / А. Хойнацкий. // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – №19.
131. Ченга Р. Гигантское комбинационное рассеяние / Р. Ченга, Т. Фуртака., 1984.
132. Чугаєва І. К. Чернігівський князь Микола Святоша / І. К. Чугаєва. // Семінаріум. Церкваментальність-культура: питання історії та історіографії. – 2010. – №2. – С. 42–54.
133. Шалобудов В. М. Натільні хрести, знайдені на території Богородицької фортеці у 2009 р. / В. М. Шалобудов. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – 2009. – №4.
134. Шалобудов В. М. Результати розвідок 2012 року на посаді Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов. // Заповідна Хортиця. – 2012.

135. Шовкопляс Г. М. Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві / Г. М. Шовкопляс. // Праці Київського державного історичного музею. – 1958. – №1.
136. Шуміло С. М. Оповідання про Миколу Святошу в Києво-Печерському патерику / С. М. Шуміло. // Київська старовина. – 2012. – №3. – С. 495.
137. Шумовський Ю. Ф. Культ Хреста у народів світу і в Україні / Ю. Ф. Шумовський., 1998.
138. Юрченко О. Хрести-релікварії з Переяслава-Хмельницького / О. Юрченко. // Релігійне життя Переяславської землі IX-XXI ст.. – 2007. – №1.

ДОДАТКИ

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Рис. 1. Хрест преподобного Марка Печерника

Рис. 2. Хрест преподобного економа Луки

Рис. 3. Хрест Миколи Святоші

Рис. 4. Хрести-релікварії або хрести-енколпіони

Рис. 5. Натільні Хрести
83

Рис. 6. Наперсні Хрести

Рис. 7. Напрестольні Хрести

Рис. 8. Хрести – мощовики

Рис. 9. Хрест процвівший

Рис. 10. Хрест – ставроотека

Рис. 11. Хрест Костянтина Великого

Рис. 12. Хрест воздвізальний

Рис. 13. Антимінс

Рис. 14. Напрестольне Євангеліє

Рис. 15. Потир

Рис. 16. Дискос

Рис. 17. Звіздиця

Рис. 18 Копіє

Рис. 19 Ложця

Рис. 20. Покриви (покривці та воздух)

Рис. 21. Кадило

Рис. 22. Дикирїй та трикирїй

Рис. 23 Рипіди

Рис. 24. Орлеці

Рис. 25. Архієрейський жезл

Рис. 26. Хоругви

Рис. 27. Престол

Рис. 28. Жертвник

Рис. 29. Ківш

Рис. 30. Мощехранильниця